

ÚJVAÉRD MŰHELY

Ára 9,50 lej, 800 Ft

IRODALOM / MŰVÉSZET / TÁRSADALOM / KULTÚRA

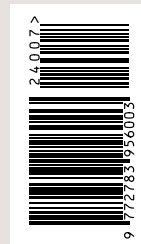
**Boka László,
Filep Tamás Gusztáv**
A transzilvanizmus arcai

Orosz Timea Gabriella
Farkas István, az elfelejtett
rendező

Radics Viktória, Tamás Dénes
Beszélgetés a természetről

2024
Július

Irodalomtörténet

Boka László, Filep Tamás Gusztáv

A transzilvanizmus arcai.
Közreműködött Albu-Balogh
Andrea, Szűcs László

Interjú

Szűcs László

Az kell a könyvben szerepeljen,
ami megtörtént – Beszélgetés
Kormányos Lászlóval és Vincze
Zsolttal, egy új nagyváradi
helytörténeti tankönyv szerzőivel

Galéria

Mădălina Braşoveanu

Beszámolók egy túlságosan
zajos magányról. A 35-ös Műhely
és a MAMŰ alkotóinak kiállítása
a sepsiszentgyörgyi Magma
Kortárs Művészeti Kiállítóterben

Színház

Orosz Timea Gabriella

Farkas István, az elfelejtett
rendező

Esszé

Radics Viktória – Tamás Dénes

Beszélgetés a természetről

Interjú

Szűcs László

Azt szeretném, hogy ne kötőjeles
kanadai legyenek – Beszélgetés
Horváth Sz. István közíró,
színikritikus, műfordítóval,
A tájkép arctalan című kötet
szerzőjével

Portré

Fölmásztam az uborkafa tetejére 2.
– Konrád György és Kőrössi P. József
2008-as beszélgetése Borsi-
Kálmán Béla történész,
diplomata, műfordítóval

Párhuzamok a Műhelyben

Örvendezik az ártatlan szerkesztői lélek, amikor egy ilyen, félévente jelentkező Műhely-szám anyagai – olykor, ismerjük el, a szerencsének, máskor a tudatos keresésnek köszönhetően – elkezdenek hatni egymásra, kommunikálni egymással, akár ki is egészíteni, illusztrálni egymást. Mint egy soros kapcsolósos áramkör, persze ilyen műszaki hasonlatba kockázatos belemerülni. Nem lehet minden redakció tele elektrofilozófusokkal, mint amilyen a mi drága barátunk, kollégánk, Szilágyi Aladár volt.

Szóval még a tervezés heteiben annyi látszott csak biztosnak, hogy a transzilvanizmusról szóló beszélgetéssel indulunk, amit a hasonló című kötet váradi bemutatóján rögzítettünk. Ez adja a szám alaphangját, bizakodtunk, majd hamar kiderült, mi sem természetesebb, minthogy egy új, a maga nemében egyedi helytörténeti tankönyv ismertetése kínáljon hozzá remek párhuzamokat, nyilván elsősorban a 20. század története által. Ugyancsak remek kapcsolódási pontokat kínált két társművészeti anyag. A színház világából az elfeledett rendező, Farkas István portréja, illetve egy a hónap végéig Sepsiszentgyörgyön, a Magmában látható tárlat kurátori ismertetője, ami ugyanabba az időszakba, a 70-es, 80-as évekbe visszatekintve két korabeli kortárs művészeti csoport, a nagyváradi 35-ös Műhely és a marosvásárhelyi MAMŰ jelentőségét mutatja be. S ha már erdélyi, romániai közelmúlt, ennek egyedi szemléletű, hiteles tanúi szólalnak meg két beszélgetésben. Egyfelől a Déstől Budapesten át Kanadáig vándorolt Horváth Sz. István író, kritikus, műfordító portréja, illetve a Szinévraljától Budapesten át Bukarestig került történésszel, diplomátával, s ugyancsak műfordítóval, Borsi-Kálmán Bélával folytatott beszélgetés következő része. És csupán látványosan jelent kivételt két irodalmár, a vajdasági Radics Viktória és a székelyföldi Tamás Dénes beszélgetése a természetről. Hiszen az ember és a természet együttélése, kapcsolata, a természet megértése, megóvása a jelen társadalmi számára ugyancsak égetően fontos kérdés.

A SZERK.

ÚJVÁRAD 2024/7

IRODALOM MŰVÉSZET TÁRSADALOM KULTÚRA

IV. évfolyam, 7. szám. Megjelenik havonta.

Benkő J. Zoltán, Both Abigél, Gittai István, Fám Erika, Kinde Annamária, Péter I. Zoltán, Szilágyi Aladár emlékére

FŐSZERKESZTŐ: Szűcs László
VEZETŐ SZERKESZTŐ: Kemenes Henriette
SZERKESZTŐK: Gálfalvi Ágnes (kultúra), Ozsváth Zsuzsa (web), Simon Judit (esszé, kritika), Szabó Anna Mária (művészet)
FŐMUNKATÁRSÁK: Biró Árpád Levente, Boka László, Fazakas Márta, Kőrössi P. József, Magyarai Sára, Tasnádi-Sáhy Péter, Traian Ștef, Ujvárossy László
MŰSZAKI SZERKESZTŐ: Darabont Éva
KORREKTÚRA: Fodor Judit

Szerkesztőség:
Nagyvárad, 410147, str. Nicolae Titulescu u. 1.
Telefon: +40/725-944-956
E-mail: ujvarad@gmail.com
Honlap: ujvarad.ro

Kiadó:
Holnap Kulturális Egyesület (aholnap.ro)
ÜGYVEZETŐ: Laza Erika (+40/0771-652-005)
FELELŐS KIADÓ: Simon Judit elnök
E-mail: ujvaradkiado@gmail.com

Készült a csíkszeredai Alutus nyomdában.
FELELŐS VEZETŐ: Hajdú Áron

ISSN 2783 – 9567

Előfizetési díjak: 3 hónapra 25 lej (2000 Ft postaköltséggel), 6 hónapra 50 lej (4000 Ft), 12 hónapra 90 lej (7000 Ft).
Online-előfizetés: 3 hónapra 15 lej (1000 Ft), 6 hónapra 25 lej (2000 Ft), 12 hónapra 50 lej (4000 Ft).
A folyóirat előfizethető banki átutalással (RO39BTRLRONCRT0291922201 lejes, RO02BTRLHUF CRT0291922201 forintos); Revolut-kártyával (Kemenes Henriette: 0040/742-098-764); postai pénzes utalvánnyal (mandat postal, Romániában) az előfizető neve, címe, valamint az Abonament Revista Újvárad megjegyzés feltüntetésével. Asociația Culturală Holnap, Oradea, str. S. Bărnuțiu nr. 14. CUI 34356348; továbbá személyesen a szerkesztőségben (Nagyvárad, Titulescu u. 1.).

Támogatók:

A transzilvanizmus arcai

2024. március 21-én mutattuk be a *Transzilvanizmus. Eszmék, korok, változatok* (MMA Kiadó, Budapest, 2023) című tanulmánykötetet a nagyváradi Római Katolikus Püspöki Palota dísztermében – a bécsi, budapesti és gödöllői bemutató után Erdélyben és a Partiumban első helyszínként. A rendezvényen a kötet megálmodójával, szerkesztőjével, Boka László irodalomtörténésszel és az egyik szerzővel, FILEP TAMÁS GUSZTÁV eszmetörténésszel ALBU-BALOGH ANDREA egyetemi adjunktus és SZÜCS LÁSZLÓ, az Újvárad főszerkesztője beszélgetett.

Szücs László: Javaslom, indítsunk egy fogalom-meghatározással, néhány mondatban beszéljünk arról, amiről ez az egész kötet szól: mi a transzilvanizmus?

Boka László: A diákjaimat emlékeztetni szoktam, hogy amikor Móricz *Tündérkertjéről* beszélünk, amely ugye az Erdélyi Fejedelemség korát volt hivatott megidézni, akkor ott a *tündér* szó igazából a *tünékeny* jelentésében szerepel. Tehát nem egy romantizált, csodálatos hely, hanem a folytonos átmenetiség helye, a változásé, és ezért a reálpolitikáé is. És ugye Kuncz Aladár úgy is fogalmazott, hogy mi távol tudtuk tartani magunktól a török kezét és a Habsburgok simogató kezét egyaránt, „bölc és eszes kiegyensúlyozása” volt ez az erdélyiség különböző hatalmi érdekeknek, világszemléleteknek, miközben belülről szemlélve pedig vallások, nemzetek, szokások összeegyeztetésére, egy régió felvirágoztatására irányult. Tehát mindenekelőtt nagy birodalmak között létezik ez az erdélyiség, ahogyan a Fejedelemség is csak így, nagy birodalmak között tudott fennmaradni. Manapság ennek az „interimperiality” elképzelésnek történelmi körökben román oldalról is komoly nemzetközi fogantatja van. És akkor ezzel rögtön azt is mondom, hogy nem csak a két világháború közötti időszakra gondolunk, s nem is csupán „magyar termékre”, amikor a transzilvanizmusról beszélünk. Nyilván ennek a könyvnek a tárgyát elsődlegesen a két világháború közötti erdélyi gondolat, erdélyi eszme adja, s annak nagyon is magyar „olvasata”, de csírája ott van már az Erdélyi Fejedelemség korában, aztán ha nem is folytatódik, mert a 19. századtól a nemzeti ébredés volt hangsúlyosabb, de érezhetően ott van a Monarchia idejében

BOKA LÁSZLÓ (Nagyvárad, 1974) József Attila-díjas irodalomtörténész, kritikus, egyetemi docens, az [MTA] Irodalomtudományi Intézet tudományos főmunkatársa.

FILEP TAMÁS GUSZTÁV (1961, Budapest) kisebbségkutató és művelődéstörténész, a (cseh) szlovákiai magyar irodalom-, sajtó-, valamint eszmetörténet kutatója. 2014-től az MTA TK Kisebbségkutató Intézetben dolgozik.

is, majd egészen más irányt vesz 1920 után, immár kisebbségi kontextusban, egészen napjainkig. Ha én kiemelnék valamit ebben az első megszólalásban tehát, akkor ezt a köztességet, ezt a reálpolitikusságot, ezt a bölcs egyensúlyra törekvést hangsúlyoznám, amit főleg Erdély szépírói a két világháború között szellemi autonómiaformaként határoztak meg.

Filep Tamás Gusztáv: A transzilvanizmust valószínűleg meg lehet határozni egy vagy két mondatban, de ehhez Huizingának kellene lenni – mindenki olvasta, ismeri, gondolom, *A középkor alkonyát*, neki vannak olyan terjedelmes tanulmányai, amelyeknek a végén egy mondatban definiálja, hogy mi volt a tárgya. Én erre képtelen vagyok, de nálam okosabb emberek is. Néhány évvel ezelőtt szerkesztettünk egy magyar politikai enciklopédiát. A szerzők között volt K. Lengyel Zsolt, ifjúkori barátunk, aki szerzője ennek a most tárgyalandó kötetnek is, Németországban él, s harminc éve a politikai transzilvanizmusról írta ott a doktori disszertációját. Tőle kértünk egy négyezer leütésből álló, tehát egy-két oldalas lexikonszócikket. Az első körben átküldött nekem negyven oldal szöveget, hogy legszűkebben ennyiben tudja meghatározni a jelenséget.

Azt szoktam mondani, hogy a transzilvanizmust ideológiának tartom, az erdélyiség ideológiájának, ami kifelé és befelé is irányul. Úgy értem, Magyarország felé vagy az összmagarság felé bizonyos különbségtételeket hangsúlyoz, és ehhez min-

dig hozzá szoktam tenni, hogy az ideológiát nem úgy kell elképzelni vagy értelmezni, ahogyan Marx tette, hogy az valamiféle hamis tudat volna. Az értelmiségnek ugyanis feladata a cselekvésre készítő ideológia teremtése.

Szűcs László: Mielőtt Balogh Andrea a kötetet bemutatja, a szerkezetét, illetve a szerzőket, témákat ismerteti, arra kérném Boka Lászlót, beszéljen arról, mi adta az alapötletet, mi volt az apropója, illetve hogyan állította össze a kötet szerzői körét?

Boka László: A kötet függelékeként Pomogáts Bélának egy nagyon fontos régi tanulmányát (ez több verzióban létezik, az eredetit) mindenképpen fontosnak gondoltam beválogatni, akár csak Cs. Gyimesi Évának a nyolcvanas évek derekától született *Gyöngy és homok* című nagyon fontos írását, kivonatoltan. Szeretném előre bocsátani, hogy a kötetben az egyes szerzők akár egymással is polemizálnak, és ha már a lexikonszócikkkel kezdted, akkor fontos elmondani, hogy sokáig ez a szó, hogy transzilvanizmus, nem is kerülhetett lexikonba vagy szótárba, nyolcvankilenc előtt tulajdonképpen egyáltalán. Volt, aki már a budapesti bemutatón, két nappal ezelőtt is megkérdezte, miért egy sz-szel írjuk. A diákjaim most már szokták tudni. Nekem is, ha megnézik mondjuk a tíz évvel korábbi könyveimet, abban még két sz-szel szerepel a szó, s most is ezt használnám szívem szerint, tudom, hogy Tamás is, mert ugye trans-sylvania, vagyis az erdőn túli ország, az erdő elve, ebből ered az Erdély szavunk. Természetes lenne egy nyelvésznek is azt mondani, hogy két sz, ahogyan a Transzszibéria, Transznisztria stb. Csakhogy Péntek János tanár úr és mások is elmondták: itt a szó második tagja, a sylvania önmagában nem használatos a magyar nyelvben, és a hagyományérzék is úgy mondja, ahogyan a két világháború közötti nagy íróink használták. A magyar nyelv helyesírási szótára – többek között Balázs Imre József barátom ügyködése kapcsán – 2016-tól viszont hivatalosan erre, s most már ez az elfogadott, hogy transzilvanizmus, egy sz. Ennyit bevezetésképp.

A könyv története azzal kezdődött, hogy a Széchényi Könyvtárnak voltam a tudományos igazgatója, amikor az MMA-val arról tárgyaltunk, hogy 2020-ban, az adott évforduló kapcsán jó lenne Szász Lászlóval, Filep Tamás Gusztávval és többekkel egy tudományos konferenciát rendezni a témából. Hogy úgymondjam, olyan témát választva, ami egyfelől sok kérdőjelet vet fel mindmáig, másfelől, ami nem sirámokra és vesztésnarratívákra épül, hanem a trianoni kerek évfordulón azt vizsgálja, mi volt az erdélyiség pozitív hozama ezen években... Aztán a

világjárvány és egyebek elmosták a terveket. Majd úgy alakult az élet, hogy én eljöttem onnan, ma már az Irodalomtudományi Intézetben dolgozom, de arra kért a kiadó, akivel folyamatosan tárgyaltunk, hogy ne is egy konferenciakötet készüljön, hanem egy ennél sokkal átfogóbb könyv. Ennek a szerkesztésére kért föl Pécsi Györgyi. Egy konferenciakötet ugye arról szól, hogy húszperces előadások szerkesztett változatát leírják a szerzők. Ezek többnyire kis szövegek, esettanulmányok egy-egy életművön belül is, tehát nagyobb, átfogó tanulmányra, netán összegzésre nem futja. Egy ilyen kötet ellenben megpróbál egy teljes ívet földolgozni: a régebbi időktől, a Fejedelemségtől egészen napjainkig, tehát nem csak a húszas-harmincas évekre figyelve, bár a kötet gerincét nyilván ez adja, ugyanakkor az 1945 utániakra is, sőt a rendszerváltás környékéig húzódoan. Ráadásul eleve úgy vállaltam, az volt a szerkesztői koncepcióm, amit kiküldtem a felkért szerzőknek, hogy ebben az irodalmi, társadalomtörténelmi, sajtótörténelmi, művészettörténelmi és vallástörténelmi aspektusok mind megmutatkozzanak. Azt is előre bocsátom, mert Kosztolányival legyen mondva, a kritika rangot ad, hogy azért vannak hiányosságok is a könyvben. Bárdi Nándortól például kértem egy olyan tanulmányt, ami az Országos Magyar Párt transzilvanizmushoz való gyakorlati viszonyát vizsgálja az 1920-as évek derekától az 1940-es évek elejéig. Sajnos ez idő hiányában végül nem született meg, amit nagyon sajnáltam. De ezt leszámítva, bízom benne, hogy egy nagy ívet fog át a könyv, elindulva tényleg a régiség korától és eljutva az Osztrák–Magyar Monarchián, a dualizmuson belül is létező az erdélyiség-gondolatig, majd a sokszor drasztikusan változó keretekig. Az alcím ezért utal a különböző korokra, változatokra, módosuló, vagy módosulni kényszerülő eszmekörökre.

Az első kérdésedre még visszatérve: politikai értelemben a transzilvanizmus gondolata a régióknak a mindenkori érdekérvényesítését tűzte ki célul. A problémák már ott kezdődnek, hogy mit is értünk régióknak. Ugye most itt vagyunk a Partiumban, ha az Erdélyi Fejedelemségről beszélünk, meg ez a szép gondolat, ami visszatér a húszas–harmincas években, hogy hát Erdély mennyivel szabadabb elvű volt mindig is, mint Magyarország, az itt élő népek, a tordai országgyűlés és a többi és a többi. Akkor az az Erdély a fele annak, amit ma nagyon sokan – részben érthetően – Erdélynek gondolnak, s persze sematizálva Magyarország felől Erdélyről mint egységes nagy régióról feltételeznek. Tehát most erről a 103 ezer négyzetkilométerről beszélünk, amit ugye 1920-ban Romániához csatoltak, az ún. „trianoni Erdélyről”, ebbe viszont Kelet-Bánság, a Partium és Máramaros is beletartozik, Dél-Bukovina is, ez mesz-

sze nem a Fejedelemség területe, s így, területileg megnövelve akkora, mint a mai Magyarország. Hát erre nem lehet egységes koncepciót, pláne sematizáltat ráaggatni, bár Bánffy Miklósék is azt mondták, épp a sokszínűséget védve, amikor Babits Mihályék szavá tették hogy hát a helikonisták Ady Endrét és Pázmány Pétert és Arany Jánost is, hogy csak néhányat emeljek ki a szellemi nagyságok, elődök közül, „erdélyivé avattak”, hogy úgy tekintenek e tágasabb, kényszer szülte régióra, ahogyan a Princeps címében is szerepelt: „Transsylvaniae et Partium eidem annectarum”, s ez Biharra, Szilágyra, Bánátra is vonatkozik tehát.

Albu-Balogh Andrea: Én folytatnám akkor magának a kötetnek a bemutatásával. Nagyon szép, impozáns munka külalakra is. Először azt emelném ki, hogy látszik a kötetben a gondos szerkesztés, és valóban az, hogy ez nem egy konferenciakötet, amelybe mindenki az egyéni elgondolása szerint választ témát, hanem a szerkesztő, Boka László, átgondolva azt, hogy ehhez a témához milyen változatokban lehet közelíteni, milyen tematikus csomópontok azok, amelyek szükségesek a két világháború közötti transzilvanizmus kifejtéséhez, ennek az elvnek megfelelően kérte fel és válogatta a szerzőket és a szövegeiket. Én úgy látom, ez a kötet nagyon tudatosan három nagy csomópontra épül. Az első egy bevezető tanulmány, a szerkesztőnek a nagy tanulmánya magáról a kérdéskörrel és annak változatairól, fontos terminológiákról, eddig született értekező munkák összegzéséről *Transzilvanizmusformák, transzilvanizmusváltozatok* címmel. Ez a kötet alcímében is megjelenik, ahogyan szó volt róla, itt változatokról lehet beszélni, vagyis sokarcúságról, sokszínűségről. A bevezető tanulmány igyekszik ezt az úgynevezett modernkori transzilvanizmust, a két világháború közötti transzilvanizmust is átfésülni, azt tárgyalni, hogy a két világháború közötti eszme is milyen változásokon esett át, ami mindenképpen dicséretes. Tehát a kötet első nagy írása összegez is, vissza is tekint s esettanulmányt is nyújt, s ami fontosabb: bevezeti az összes többi tanulmányt.

Utána a második egységben úgy értelmezem, hogy a párhuzamokról esik szó. Az első, az Balázs Mihály tanár úrnak a történelmi kontextus felvázolására alkalmas tanulmánya, amiben kezdi az erdélyi fejedelemség korától, ennek a koncepciónak az első megjelenésével, aztán folytatja K. Lengyel Zsolt, aki sokat írt s talán legtöbbet tud a Monarchián belüli erdélyiség-koncepciókról, ő most két elméletalkotót vizsgál: Kós Károly, Reményik Sándor erdélyiségével foglalkozik. Mindkettő már 1920 előtt is ragaszkodtak a maguk erdélyiségéhez. Folytatva ezt a sort, ismét Boka László egy tanulmányát látjuk, aki

Kuncz Aladár kardinális szerepével, életművével foglalkozik, ezt mint egy vállalt hídszerep betöltőjét, két irodalmi mező összekötőjét vizsgálja, s eközben az újra felfedezett erdélyi szellemiséget mint különböző írói szándékok egységesítői potenciálját is látatja. Aztán Szász László Bánffy Miklós szerepével foglalkozik szoros összefüggésben az előzővel, Bánffy Miklós mecénás, nemzetgazda szerepével ebben a korszakban. Láng Gusztáv a fiatalok köréből Dsidát kiemelve, azt vizsgálja, hogy a nagy alapító atyák – ha nevezhetjük így – elképzeléseit, gondolatait hogyan viszi tovább éppen a fiatal Dsida Jenő. Filep Tamás Gusztáv az úgynevezett urbánus transzilvanistákat tekinti át példaértékű módon. Itt Ligeti Ernőtől Karácsony Benőn át Lakatos Imre, a váradai kötődésű Tabéry Géza, és hát a marosvásárhelyi Molter Károly életművének transzilvanista vonala következik, tehát összefoglaló és hiánypótló tanulmányról van szó a téma kapcsán. Vallasek Júlia írása az irodalom és a korabeli sajtóélet fontos összefüggéseit vizsgálja: *Irodalom hírek közé tördelve* címen. Helyet kap a kötetben a transzilvanizmus és az erdélyi magyar képzőművészet összefüggéseit vizsgáló tanulmány is Murádin Jenő tollából. Itt nyilván Kós Károly, Nagy Imre és mások, festők, grafikusok munkásságával találkozunk. Patócs Molnár János *A transzilvanizmus esélyei és vallási vonatkozásai* tanulmányában pedig arra tér ki, hogy a transzilvanizmus és az erdélyi egyházak kapcsolatrendszerre hogyan alakult a két világháború között, itt Tavasz Sándor és Makkai Sándor munkásságáról is szó esik. Ezt követően ismét visszatérünk a történelmi kontextushoz, csak itt már a jelen felé közelítve. Balázs Imre József *Transzilvanizmusalakzatok ezerkilencszáznegyvenöt után* című tanulmánya az vizsgálja, hogy az átkosban mennyire lehetett egyáltalán transzilvanizmusról beszélni, s ha igen, akkor mikortól. 1968 után elsődlegesen, ez a kötetben is egy alapdátum. És aztán még inkább a jelen felé érkezünk Markó Bélának az esszéjével, tanulmányával, aki inkább elgondolkodtató módon kérdez, mintsem válaszol *Ki beszél még transzilvánul?* című tanulmányában. Itt a fő kérdés az, hogy egyáltalán, ha beszélhetünk korokon átívelő erdélyiségről, transzilvanizmusról, akkor hogyan tegyük azt. Tehát itt a második nagy egység, ez tényleg a változatokról szól, és a történelmi kontextusba ágyazva vizsgálja ezt az úgynevezett modernkori transzilvanizmust a jelenben, és annak összetettségében. A kötet két utolsó tanulmánya, az olvasatomban a kegyeletállítás szándékával is került a kötetbe. Itt a tavaly elhunyt Pomogáts Béla *Transzilvanista ideológia* című tanulmányáról van szó, ami jóval korábban már megjelent, mint a későbbi kismonográfiája az erdélyi helikonistákról, valamint Cs. Gyímes Éva sokat idézett, szállóigévé vált *Gyöngy és homok* című nagyesszéje található a

A kötet a budapesti MMA
Kiadó gondozásában
jelent meg

kötetben, annak utolsó írásaként. Szeretném azt is kiemelni, nem véletlen, hogy ajánlás is van a tanulmányokat megelőzően a kötetben Cs. Gyimesi Éva és Pomogáts Béla emlékének.

Szűcs László: Boka László az előbb már utalt a dilemmára, hogy hogyan kerül a Partium a transzilvanizmus asztalára. Nekem a napokban a *Petőfi Erdélyben* című film nagyváradi bemutatóját követő beszélgetésen a Partiumi Keresztény Egyetem aulájában az jutott az eszembe, vajon az 1840-es években Petőfi, amikor Szalontán járt, vagy Diószegen járt, vagy Koltón járt, gondolt vajon arra, hogy ő most Erdélyben utazgat, vagy egyszerűen csak eljött Biharba, Szatmárba. Illetve aligha gondolt arra, hogy egyszer majd lesz egy olyan könyv, hogy *Petőfi Erdélyben*, amely az ő bihari, szatmári látogatásait is meg fogja örökíteni. Az lenne a kérdésem, milyen változatai vannak a transzilvanizmusnak, és most nem csupán földrajzi értelemben teszem fel ezt a kérdést, illetve maradjunk azért annál is, milyen regionális sajátosságok mutathatók ki.

Boka László: Azt nagyon fontos látni, és a bevezető tanulmányban ezt próbáltam megmutatni, hogy már az 1920-as évek elejétől Észak-Erdély viszcacsatolásáig is hányféle arcéle, hányféle változata, hányféle formája volt a transzilvanizmusnak. Igazából a virágkoráról a húszas évek végén beszélhetünk, akkor szász–magyar kapcsolatok is, konkrét fordítási programok, színházi együttműködések, szövegtranszfer-jelenségek magyar–magyar viszonylatban is megmutatkoznak. Itt, Nagyváradon is élt a törekvés, hogy az új történelmi helyzetben Biharfüreden román, magyar, német értelmiségiek

találkozzanak, üljenek le. Ez sajnos nem valósult meg, meghiúsult valamilyen politikai okból. Ha csak ezt a szűk 20 esztendőt nézzük, akkor is nagyon sok változatról beszélhetünk, amit a történelmi fejlemények indukálnak. Szász László is leírja, és sokan leírják, ezzel én egyetértek, hogy igazából a szépirodalom és a sajtó volt elsődleges fóruma a transzilvanizmusnak, de az írói műhelyeken belül meg igazából transzilvanizmusokról is lehetne ilyen formában beszélni, így, többes számban, mert ahány szerző volt a helikoni csoportosulásban, annyi elképzelés is volt, az pont a terminológiai kuszaság miatt nem igazán egyeztethető össze. A Tamási-féle transzilvanizmus egészen más volt, mint az urbánus transzilvanisták elképzelése például. És arról a sarkításról is érdemes beszélni, hogy milyen volt ebben az időben a magyarországi recepció, a kritikai fogadtatás. Az újonnan születő erdélyi magyar literatúrának a budapesti recepciója – az ottani szekértáborokat leképezve – mennyiben próbált sematikusán gondolkodni, érzelmekre apellálni, figyelt-e az olyan nagy városokra, mint Nagyvárad vagy Temesvár, nem csak a történelmi Erdélyre s annak „romantikájára”. De a kötet a nyilvánvaló szépirodalmi életműveken túl – nagyon fontos ez – a sajtótörténetre is figyel, az egyháztörténetre is, némiképpen az etikai vonulatára is tehát a gondolatnak, hiszen Makkai Sándor nem csak remek író volt, hanem Erdély református püspöke 1926-tól. A sajtótörténet pedig kiemelten fontos, hiszen az egyes szépírói műhelyek mellett a napi politika ebben, ezekben csapódott le. És akkor mondjuk el, hogy az első évtizedben realitásnak tűnt egy föderatív Románián belül valamiféle autonóm Erdély léte, vagy részleges autonómiája, legalábbis nem volt kizárható, hogy az erdélyi román

politikusok egy részének igényei alapján is ez megvalósítható lesz. Ezt mind-mind leképezték a politikában is manifesztálódó transzilvanizmus-konceptiók, akkor is, ha magam úgy látom, annak elsődleges szószólói valóban a szépírók és az értelmiségiek maradtak. Ez a nagyon is európeér gondolatkör aztán folyamatosan hátrálni, visszakozni kényszerül a realitások, a történelmi események miatt: a többségi, tehát a román, pontosabban a bukaresti politikai berendezkedés, hogy úgy mondjam, végig ellene dolgozott.

Még egy dolgot szoktam kiemelni erről a korszakról: hogy Erdély – ez a megnövelt terület tehát – miben volt más, mint más utódállam, más elcsatolt terület. Nagyon sok mindenben, többek között nem csak az itteni magyarság nagy létszámában, hanem hogy volt egy regionális tudata, ami visszavezethető volt az Erdélyi Fejedelemség korára. Tehát ez egy előkeresett tradíció eleve. Előkeresett tapasztalat. Szokták ezt igazi teológiának is mondani, hiszen egy kollektív trauma után valamilyen vigaszt kellett nyújtani a közösségnek, mondván, voltunk mi már ilyen helyzetben, török, tatár és a többi, mégis, de ennél sokkal több is volt. Volt egy igazi keleti Svájc-gondolat, ami nagyon sokáig élt, jogos reményekkel. Ez „kicsiben” egy egész Közép-Európa-gondolatot kívánt megvalósítani, s nem az elgondolói múlt, hogy végül ez nem valósulhatott meg. Az eszmét újraélesztők, pontosabban megfogalmazók a húszas években valóban egyszerre akartak erdélyiek és magyarok és európaiak lenni. Sok vita folyt, folyhatott erről, de ez mindig pozitívum: megvolt a vita lehetősége! S hogy kik is voltak a vitázók és az eszmét megalapozók? Ez is fontos különbség más elcsatolt területekhez képest, ugyanis a Romániához csatolt egykori magyar területekre sokan visszatértek (így Kuncz vagy Bánffy vagy Szolnay Sándor s mások is hazatértek, tehát nem csak a repatriálás volt jellemző), s nagyszámú baloldali emigráns is érkezett a Horthy-korszak Magyarországról. A szellemi pezsgés adott volt tehát, ami meglátszik az új, erdélyi magyar irodalom nagyszámú folyóiratain, egyesületein, irodalmi-kulturális sokszínűségén is.

Érdekes módon, amikor a transzilvanizmus ázsíója a harmincas évek második felében lecsökken, pontosabban olyan nemzetállami intézkedéseket hoznak Bukarestben, amikre ez értelemszerűen nem rezonálhatott, s az újabb generáció, Szemlér Ferencék, Szabédiék, Dsidáék már kiábrándulnak a szép szavakból, és azt mondják, a transzilvanizmus „megfutotta a pályáját”, szép-szép, de nem jó minden téren, és nincs kellő hatása, konkrét cselekvési programja, szóval az újabb generáció, akik már Romániában szocializálódtak, itt nőttek föl, ők ezt

keveslik. Van egy fontos, ismert vita, a *Jelszó és mítosz*-vita 1937-ben, amely leszámol az ősatyáknak ezzel a szép idealizmusával. Csakhogy azt is látni kell, hogy előtte mi minden történik. Hogy mondjuk 1935-ben, '36-ban Babits Mihályt nem engedik beutazni Romániába, és akkor erről azt írja Dsida, hogy hát nem egy politikusnak szól az anatómia, hanem egy olyan valakinek, aki Európát adta a magyarságnak és a magyarságot Európának. Fél évvel később betiltják a magyar történelmi városnevek használatát a sajtóban. Dsida azt írja menyasszonyának, hogy már azt sem írhatom le, erdélyi vagyok, mert biza „árdeáliak” lettünk... Tehát ez nem csak a hetvenes évek, nyolcvanas évek Ceaușescu-örülete, s megjelenik erre egyfajta reagálás, az, hogy Dsida, aki korábban került minden túlzó „erdélyezést”, ugyanakkor keresztény belső értékrendje szerint is azt vallotta, hogy „mindig magunkért, soha mások ellen”, megírja a nagy opusát, a *Psalmus Hungaricus*.

A transzilvanizmussal az is nagy különbség más korabeli eszmei áramlatokkal összevetve, hogy ez egy sajátosan magyar eszme. Ha a két világháború között nézzük csak, akkor is igazából a népi gondolat még ilyen sajátosan magyar – és a transzilvanizmus. Csak a transzilvanizmusról 1940 után nem igazán lehetett beszélni már magyar keretekben sem, 1945 után Romániában meg pláne nem. Tehát a *Gyöngy és homok* nem véletlenül a transzilvanizmus értékszerkezetét vizsgálta, és azt mondta, hogy ez így nem jó, ha a valós kisebbségi jogok kiharcolása helyett csak a gyöngykagyló-motívumot fogjuk fel s éltetjük tovább, kimondatlanul is a nyolcvanas évek jogfosztásaira analógiát adva, a szenvedést értékteremtővé emelve, azt végső soron elfogadva, sőt szentesítve. A gyöngykagyló a húszas évek végén Áprily Lajos egyik előadásából származó szép metafora volt, de Sziklay Ferenc is használta, közkeletűvé vált, hogy a kagylóállat testét általában egy homokszemcse sérti föl, és ez a fájdalom szüli benne a gyöngyöt. Ez a keresztény etikai aspektus, hogy a szenvedés által tudunk teremteni valami értéket. Ez valóban szép, azonban a két világháború között nem akartak leragadni ennél az eszménél. Ha elolvassuk az *Erdélyi Helikon* folyóirat bevezetőjét, akkor azt mondja ugyanez a szerző, hogy mi magunk is még vitatkozunk egy picit az erdélyi jelzővel, mert az kényszerűen lehatárol, de öntudatunkat is védjük. Zárójelben jegyzem meg: erről az utolsó mondatról mondta Babits Mihály, hogy nem összetévesztendő a transzilvanizmus és az erdélyi öntudat, mert az két különböző dolog. Az utóbbi talán mindig is létezett. Aztán viszont Áprily szépen leírja az *Erdélyi Helikon* első számának említett *Beköszöntőjében*, hogy az erdélyi jelzőn túl e gárdának arra is megvan az ereje, hogy mögé nézzen a dolgoknak. És nem is kell han-

goztatnia látványosan és tüntetőleg a maga erdélyiségét, mert az eleve adott, az minden egyes sorából ki- és átérződik. Áprily szó szerint egy olyan párhuzammal, hasonlattal él, hogy az olyan, mint egy Stefan George-vers, amely úgy idézi meg az ősz szép lelkét, hogy egyszer sem mondja ki, a jelentésében megfakult szót, hogy ősz. Tehát nem kell kimondani, hangoztatni, hivatkozni rá folyamatosan, hogy Erdély, pláne nem melldöngetve. „Erdélyiek vagyunk öntudatlanul és magától értetődően” is – Bánffyinak idézem is az egyik szép levelét. Kuncz vagy Ligeti Ernő ugyanezt vallotta. Utóbbi azt mondta az említett, 1937-es vita során, hogy nem az a baj, hogyha erdélyieknek valljuk magunkat, a baj ott kezdődik, ha „csak erdélyieknek”. És ez már összmagyar viszonylatban is fontos kérdés. Európai aspektus kell, ezt mindenki tudta a korabeli nagyok közül, a szellemi bezárkózást és a sebnyalogatást mindenki elutasította, mert az öngyilkossággal érne fel – írta Kuncz. Makkai hasonlóan a minőségre és a szellemi-lelki építkezésre helyezte a hangsúlyt, Bánffy nemkülönben. Schöpflin és Babits és mások Budapestről is épp ezt emelték ki, ezt értékelték, hogy Erdélyben – ahogyan másutt írtam, a kor „második irodalmi mezőjén” – ez a transzilvanizmus teljes ellentéte volt a kis-magyarországi politikai és közjogi irredenta dacnak, s az új erdélyi irodalom szelleme épphogy nem a múltba, hanem a jövőbe s Európára tekintett.

Különböző arcélei voltak tehát a transzilvanizmusnak. Létezett egy úgynevezett aulikus transzilvanizmus, amit egyesek így hívtak, főleg a helikoni transzilvanizmusra utalva, volt egy Szabédi László-bevezette fontos kettőség: országtranszilvanizmus és tájtranszilvanizmus. Ezek különböző terminológiák, attól függően, hogy Erdély-országban önmagában vagy csak az irodalmi sajátosságban, de összmagyar viszonylatokban gondolkodtak, s ezek csupán ebben a két évtizedben születtek, ehhez képest is nagyon sok minden változott később, a későbbi tiltások, kibeszéletlenségek miatt is. De a regionalitás-eszme még Románia EU-csatlakozása előtt is fölmerült a különböző, nem csak eszmetörténeti, hanem politikátörténeti kérdésekben is.

Filep Tamás Gusztáv: Ez a belső arca a transzilvanizmusnak, míg a külsőhöz kimondottan tudatosítanunk kell Várad, a Partium fontos szerepét is. Van, amikor Várad Erdélyhez tartozik, van, amikor nem, de az Erdélyi Fejedelemség múltja nélkül, annak feldolgozása nélkül ilyen komplex ideológia nem alakulhatott volna ki a transzilvanizmusból. Gondoljunk csak Kós Károlyra, a korszak történelmi regényeire, vagy Kuncz Aladár első, a *Helikon*ban közölt összefoglalására. Az Erdélyi Fejedelemség

A mi egész transzilvanizmusunk azon a saroktételen nyugodott, kimondva vagy nem kimondva, hogy az állam és nemzet nem szükségképpen egy, sőt a nemzet államtalan formája mélyebb, tisztultabb, bensőségesebb, keresztényibb, etikaibb lehet, mint [...] politikai formája. (Reményik Sándor)

hagyománya nélkül valószínűleg mindez csonka lett volna. Ez a hagyomány pedig erősen kötődik ide, a Partiumhoz, Váradhoz, amelynek Bocskai István volt a főkapitánya. Az erdélyiségnek, a politikai erdélyiségnek a kulcsmondata Bocskai végrendeletében szerepel: mindaddig, amíg nálunk erősebb idegen kézben, Bécsben, „a németnél” lesz a korona, addig Erdélyben fenn kell tartani a fejedelemséget, de inti az erdélyieket, ha ez a helyzet megszűnik, ne szakadjanak el Magyarországtól. Tehát mindenképpen van olyan politikai helyzet, néhány száz év, amikor Magyarországtól Erdély elválasztatik. Ekkor más ideológiai koncepciókat, más megélési stratégiákat kell kidolgozni, és ez időről időre újabb és újabb problémákat vet fel. Például a reformkorban 1848-ig az uniót megelőző egyik legfontosabb kérdés a partiumi megyék ügye volt. Hová tartozzanak? Wesselényi Miklós képviseli az unió ügyét, akinek mind a két országgyűlésben helye van, itt is birtokos, Magyarországon is. Keményék generációja az uniót talán a legfontosabb kérdésnek tartotta, Erdély további fejlődését enélkül nem tartották lehetségesnek, de 1848 nyaráig nem merült fel bennük, hogy a románok nélkül kellene ezt megcsinálni, illetve hogy magyarok és románok ellenséges pozícióba kerülhetnek. Az erdélyi magyar liberalizmus bizonyos értelemben kimondottan románpárti. Miért? Azért, mert látják, hogy a Szászföldön Bécshez ragaszkodnak. A szász városoknak pedig román jobbágyai vannak, ezek a magyarok potenciális szövetségesei. A 19. századi magyar liberalizmus embertelennek tartotta a jobbágyrendszert, fel is szabadították a román jobbágyokat, tehát ebből még pozitív történelmi fordulat is következhetett volna, legalábbis ezt várták. Nem történt meg. A dualizmus után pedig elég sok dokumentum van arról, hogy az erdélyi érdekeket a budapesti parlamentben nem képviselik úgy, ahogy az itteniek szeretnék. Ez logikus is, aki ott van helyben, az határozza meg, mi történjék, az intézi a dolgokat. Egyébként is a

A beszélgetés résztvevői a Transzilvanizmus-kötet bemutatóján a nagyváradi római katolikus püspökség dísztermében

kelet-magyarországi részeknek a tendenciáit igyekeztek visszaszorítani, kissé ellenzékinak tűnt az a terület. Van tehát egy ilyen külső arca is, egy magyar-magyar viszonyban megmutató arca is a transzilvanizmusnak. Bánffy is, Ligeti Ernő is hivatkozott a szabad szellem hagyományára, a protestantizmusra, a Nyugat-járára és a Béctől való kevésbé szoros szellemi függőségre. Tudjuk, hogy a Diploma Leopoldinum után is valamennyire szabadabbak a viszonyok. Tehát a külön erdélyi alkotmány, illetve a leopoldi kötlevel több jogosultságot biztosított Erdélynek, mint ami Magyarországon érvényben volt. Például vallásszabadságot. Még akkor is, ha Bécsből igyekeztek ezt végig befolyásolni, a jogokat visszaszorítani. Na most ez az erdélyi és összmagyar vagy erdélyi és tömbmagyarországi viszony sohasem rendeződött, nem is volt olyan politikai szituáció, ami égetővé tette a megoldását. De az erdélyi írók szövegeiben lépten-nyomon föltűnnek a két terület és közösség közötti különbségek. Ezek szellemileg nem szakítják el ugyan Erdélyt a tömbmagyarságtól, de képviselői bizonyos más eszmetörténeti pontokra hivatkoznak.

Albu-Balogh Andrea: Ha már Szűcs László a regionális változatokat felvetette, úgy gondolom, az a kérdés megkerülhetetlen, hogy a Váradon élő, tevékenykedő íróknak, újságíróknak vagy a Váradról elszármazott újságíróknak milyen szerepük volt a két világháború közötti erdélyi irodalomban. Amúgy

bennem motoszkál az a kérdés, hogy a váradiaknak mennyire volt ösztönös az, hogy Kolozsvárhoz csatlakoznak, egyáltalán bekapcsolódtak ebbe a helikoni mozgalomba. Mennyire volt ez kényszerpálya, arra gondolok, hogy már 1908-ban kezdett kialakulni egy regionális irodalmi központ, a holnaposok-csoportja is erről tanúskodik, tehát mennyire volt ez természetszerű? Mennyire volt szükséges lépés, gesztus. És itt Tabéry Gézáról feltétlenül beszéljünk, akár Ligetiről is, aki Váradon is újságíróskodott. Arra kérlek, hogy a transzilvanizmus és Várad, a helyi írók, újságírók szerepére is térjete ki.

Boka László: Huh, erre körülbelül három órán keresztül kellene válaszoljak, de az előbb nem fejeztem be, amikor azt mondtam, miben más Erdély, más utódállam. Az utódállamok kifejezés Szerb Antal irodalomtörténetében szerepel, ezért merem használni. És akkor nyilván a kompaktságát említettem, meg a tradíciókat. Nem tudom érthető volt-e, a Vajdasággal összehasonlítva ugye a török uralom miatt látványos a hagyomány-kérdés eltérése, ott megszűnik a kontinuitás, tehát kiirtanak embereket és utána kerülnek mások betelepítésre, vagy a Felvidékkel, Szlovenszkoval kapcsolatosan földrajzilag is, ahol van egy hosszú-hosszú, körülbelül 40 kilométer széles sáv, ami viszont nem történelmi régió. Ha valaki megnézi Pozsonyt, s megnézi Kassát, ezeknek egymáshoz semmi köze nem volt. Ilyen téren azért érdekes Erdély, a kibővített Erdély is,

hogy mennyire „kompakt”, s mennyiben más Nagyvárad, mint Marosvásárhely vagy Székelyföld. És akkor hozzájön ehhez, hogy olyan emberek döntenek úgy, hogy visszaköltöznek 1920 után a királyi Romániához csatolt területekre, mint az idős Benedek Elek, Bánffy, Szolnay, tehát egy fantasztikus szellemi potenciált hoznak, az elit egy része hazajön és egy társadalmi programot próbál kialakítani. Ugye a kialakuló irodalomnak is ez lesz a jellemzője, és még nagyon fontos, hogy Ligeti a korszakos művében, a *Súly alatt a pálmában* megírja, hogy az első években meg kellett találni az új íróknak az új irodalmi közönséget is. És ez nem volt olyan egyszerű, hiszen a legnagyobb probléma, mint mindenütt, itt is kezdetben az intézményhiány volt. Igazából az egyházak voltak azok, amelyek egyedül segítséget tudtak adni magának a közösségnek, minden más szubvenció megszűnt.

Ha a nagyon is centralizált irodalmi-szellemi életet nézzük, a Budapestre centralizált élethez képest elvágta a csapokat, viszonylag szigorú határzár volt, ahogy Kosztolányi írja, még a posta sem jöhetett be. És ehhez képest kellett egy teljesen új irodalmi arculatot kialakítani. A magyar irodalmat is felparcellázták, több részre szakították, Kuncz szép hasonlata szerint, amit addig egy teljes parkban lehetett, mint fantasztikus gazdagságot és heterogeneitást megélni, most egyetlen parcellában kell érzékelteni. Ilyen szempontból kihívás is volt, s a gondok ellenére részben szabadabb légkörűnek mondhatjuk a húszas-harmincas évek erdélyi magyar irodalmát, mint mondjuk, a budapesti irodalmi ideológiai platformok mentén kettészakadt mezőjét, abban a kormányzati, nemzeti konzervatív és a progresszív, ma úgy mondjuk, szintetizáló modernség irodalmi diszkurzusai szerinti szekértáborokat.

De hogy a feltett kérdés felől is közelítsek, még felsorolhatnék sokakat, olyanokat, mint Tabéry Géza, aki Svájcban tanult, vagy Kemény János báró, aki Bécsben tanult, és ott Kassákék körében az avantgárddal kerül kapcsolatba, színházi író lesz, s aki nagyon fiatalon, még a húszas éveiben befogadja Marosvécsre a helikoni társaságot. Vagy azokat az emigránsokat, akik nemcsak Moszkvába, Bécsbe és Németországba költöznek, hanem Kolozsvárra, Nagyváradra vagy Aradra. Itt van egy olyan szellemi pezsgés tehát, amit a Helikon is javarészt leképez. Aztán létrejön a Céh 1924-től, a helikoni csoportosulás 1926-tól, s az irodalmi folyóiratuk 1928-tól. Ezt a szabad csoportosulást ugye van, aki íróakadémiaának, íróparlamentnek nevezte. És ugye Kós ki is mondta, hogy eleve polgári radikálisok, népiek, konzervatívok, vannak soraikban, úgy fogalmazott: vannak közöttünk arisztokraták és proletárok, katoliku-

sok és zsidók, gazdagok és olyan szegények, mint a templom egere, de egy célért küzdünk, s egyikőnk sem kérde a másiktól, hogy az milyen elveket, párt-szimpatiát vall. Egy dolog köt össze bennünket, az erdélyiség, és hogy az erdélyi irodalmi színtéren is szárnyra kapjon. Szóval ez így példaértékű, annak ellenére, hogy mind a beolvasztó Bukarestből, mind a megosztott Budapest felől vádak özöne éri őket. És 1928-ban, a tízéves visszatekintésben már valóban megkérdőjelezhetetlen értékei is vannak ennek az irodalmi mezőnek.

Na most, hogy Váradhoz is közelítsünk, ezek az emberek egy pillanatig sem gondolták, hogy ez a fajta új erdélyi irodalom, ami kényszer szülte irodalom, valamiképpen provinciális lenne, maradhatna. Ez nagyon fontos különbség, mert ők mindig Európára tekintettek, azt mondta szépíróként Makkai püspök is, báró Kemény és gróf Bánffy is, mindannyian prózaírók tehát, hogy öngyilkosság lenne kisebbségi körülmények között nem európai mércével mérni. Ezt Makkai *A magunk revíziójában* is kifejti, etikai alapra helyezi: a kisebbségi ember minden nap ellenőrzi a lelkiismeretét, és kimondva-kimondatlanul vállalja a kisebbségi létet. Sokkal könnyebb lenne elköltözni nyugatabbra, vagy könnyebb lenne beolvadni a többségbe, de ez napi szinten vállalt, tehát ennek van egy etikai magaslat. Azt is mondja, hogy a kisebbségi irodalom, az erdélyi irodalom közelebb is áll az egyetemes európai irodalomhoz és értékekhez, mint a nemzetihez. Előkeresnek regionális, helyi és nagyobb hagyományokat, történelmi momentumokat, sajátosságokat, jellegzetességeket, a vallásszabadságot, a jogegyenlőséget, előkeresik az olyan decentralizációs folyamatokat is persze, mint A Holnap, és még a holnaposok előtt is volt egy-két regionális irodalmi hullám Váradon és másutt, amire lehet hivatkozni az elszakítottágban. Tabéryéknál kezdetben a nagyváradi lapoknak nem is az áll a fejlécében, hogy erdélyi, hanem „erdélyi és tiszántúli”, az aktuális csapatmozgásoknak megfelelően. De azt is el kell mondani, hogy bár büszkék vagyunk az irodalmi hagyományra, Várad mindenkor szerepére az összmagyar irodalomban, de Nagyvárad 1918 után fokozatosan elveszíti azt a pozícióját, ami a korabeli, Monarchiabeli, meg a korábbi Magyarországnak a második legnagyobb vármegyei központja jelentett. Az új határral nemcsak a közigazgatási, hanem az egyházmegyei határokat is felosztják, Kolozsvár válik egyértelműen központtá. Ligeti Ernő a tízes években még valóban Kolozsvárról „kérte át” magát Váradra, ide szerződött, mert itt komoly irodalmi, sajtóélet volt, mint mondta, s szabad szellem. A húszas évek elején Nagyvárad, Kolozsvár és Marosvásárhely száll be a képletes versenybe, hogy melyik legyen az új irodalmi centrum,

miután Budapestről leszakítottak bennünket. Ez pár év alatt egyértelműen eldőlt, Kolozsvár lesz az, a húszas évek derekától ez megkérdőjelezhetetlen. Várad kapcsán nemcsak Tabéryt lehet említeni, hanem Olosz Lajost is, Reményik Sándort is, de nagyon sokan Nagyváradon fogalmazzák meg magukat, itt kerülnek a figyelem középpontjába. Gulácsy Irén is ilyen, akinek férje itt, a püspökségen dolgozott, de Berde Mária is itt tanárkodott Marosvásárhely után. Meg olyanokat is említhetünk, akik nem tartoznak szorosan a helikoni írók köréhez, a baloldali értelmiség részei voltak, például Radnóti Miklós féltestvére, Erdélyi Ágnes, aki szintén itt élt és alkotott. Van tehát egy gazdag, prosperáló szellemi élet, egy kihívásokkal teljes, de viszonylag élhető értelmiségi lét, és hát sokféle arcéle a kornak: ebben a kényszerhelyzetben megtapasztalják a helyi asszimilált, magyar zsidók (vagy svábok is) az előnyöket és a súlyos hátrányokat is. És itt Hegedűs Nándortól Kecskeméti Lipótig sokakat említhetnék még, akik a városért és annak magyar közösségéért, sajtójáért és kulturális-szellemi életéért dolgoztak ekkoriban, miközben budapesti vagy nyugat-európai felkérések is voltak, de nem akartak innen elköltözni.

Szűcs László: Nagyon sok név hangzott már el eddig. Emeljünk ki néhány fontos figurát a transzilvanisták közül. Úgy kérdezném, ki lenne az... legyen mondjuk két név, akivel szívesen meginnátok egy kávé, és miről beszélgetnétek.

Boka László: Hú, hát ez nagyon jó, viszont nagyon nehéz kérdés. Nem is fogok tudni csak kettőt mondani, mert Dsidával is leülnék szívesen, meg ugye Bánffy, sem hagyhatnám ki, Kunczot, s még nagyon sokakat. De akkor maradjunk ennyiben.

Szűcs László: Nincs annyi kávé.

Filep Tamás Gusztáv: Én szeretnék vendég lenni Marosvécsen, amikor még mindannyian ott vannak. Ha csak kettőt nevezhetek meg, Tavaszgy Sándor az egyik, akinek a nevét ritkán szokták emlegetni. Kolozsvári püspökhelyettes, egyházkerületi főjegyző, református teológiai tanár és filozófus. Ezt azért is kiemelném tartom, mert a transzilvanizmusba szerintem azt is bele kell számítanunk, hogy hirdetői között a kantiánus etikán képződött filozófusok voltak, Tavaszgy, Makkai Sándor, talán Bartók György is, és ez a filozófusvonalat sokat adott az egész eszmekör etikai megalapozásához. Tavaszgy-nak is van egy híres tanulmánya, *Etikai szempontok a románság és magyarság viszonyának megítéléséhez*. Ami még érdekes: a hetvenes-nyolcvanas években a budapesti fiatalság kedvelt olvasmánya volt Martin Heidegger filozófiája. Hát az egyik első

magyar Heidegger-tanulmányt Tavaszgy Sándor írta. Ugyanis ezek a protestáns teológusok olvasták Heidegger-t, valószínűleg azért is, mert egyazon egyetemen tanított a 20. századi protestantizmus legjelentősebb teológusával, Karl Barth-tal. Tehát a legfrissebb filozófiára reagáltak, és ez megjelent az itteni sajtóban. Ő az egyik. A másik, akivel most aktuálisan szívesen beszélgetnék, és igazából még lehetett is volna, mert Pesten halt meg, s én már érettségiztem akkor, Szenczei László, akiről írtam ebben a tanulmányban és máshol is. Számomra azért is érdekes, mert 1935-ben írt egy olyan kisregényt *Székely apokalipszis* címmel, ami szinte kicsúfolja Tamásit és Nyirőt, pontosabban Tamási és Nyirő stíliromantikáját, a székelymítoszt elviszi a végső konzekvenciáig. Persziflázsról van szó, miközben mindkét író nagyra értékelte. Erre ahelyett, hogy agyonverték volna, beválasztották a Helikon tagjai közé, és a következő évben már Tamásival és Nyirővel együtt volt ott a vécsi találkozón. Ez is a Helikon, ez is a transzilvanizmus szelleme.

Boka László: Csak két mondatot fűznék ide. Nagyon fontos, amit Tamás mondott az 1927-es Heidegger-tanulmányról. Nagyon sokan ezt tényleg úgy látták a korban, mármint az erdélyi fiatal szerzők is, hogy fiatalabbak vagyunk a *Nyugat*-nál, és európaibbak vagyunk a magyarországiaknál. Mára nem ez a kép. Mára az a kép, hogy Erdély az csak ilyen meg ilyen hagyományőrző, skanzenszerűen tradicionalista. Schöpflin leírja egyébként a magyar irodalomtörténetében 1937-ben már, hogy a legfontosabb hozadéka a Helikonnak, hogy összmagyar viszonylatban is teljesen újat tudott felmutatni, például Nyirő, Tamási és a székelység prózája révén. De ezt a fajta gondolatot, amiről felkértem Filep Tamást, hogy írjon, tehát ezt az úgynevezett városi, urbánus vonalat, ezt sokáig elfeledték, holott legalább ilyen fajsúlyos, erről hajlamosak vagyunk ma is megfeledkezni, holott a mai Erdélynek mondott területen egyáltalán nemcsak a falvak világa, nem is csak a székelység, hanem Kolozsvár s persze a partiumi, bánsgai prosperáló nagyvárosok szellemi légköre volt meghatározó.

Albu-Balogh Andrea: Eszembe jut nekem is egy anekdota a városok rivalizálásával kapcsolatban. Molter írja le, hogy amikor bemegy Kolozsváron a New York kávéházba, megkérdezik tőle, „hát hogy pizsmogtok a bötűvel ott Vásárhelyen?” Erre ő nagyon frappánsan kivágja magát. A beszélgetés jelzi azt, hogy volt egyfajta rivalizálás Vásárhely és Kolozsvár között is, és ennek Molter hangot is adott egyik kis anekdotájában. Laci felvetette ugye itt az urbánus transzilvanistákat. Erre is szerettem volna egyébként rákérdezni, vagy ezzel folytatni. Ez a téma

ugyanis nekem is nagyon kedves, leginkább Karácsony Benő kapcsán, akit te is ebbe a körbe soroltál. Én magam is úgy látom, hogy az erdélyiségben belül volt egy olyan irány, egy olyan változat, egy olyan arcél, amiről volt, amikor elfeledkeztünk. Ezek azok az írók, akik leginkább a polgári réteget mutatták be, a városi középréteget és hát saját jelenkorukat. És te is így sorra veszed az írókat, ugye, Tamás? Hogyha erről beszélhetnénk egy kicsit, te hogy látod őket, hogyan színesítették az erdélyiséget?

Filep Tamás Gusztáv: Azzal a vallomással kell kezdenem, hogy nekem magamtól nem jutott volna eszembe ezt a tanulmányt megírni, Boka László kért meg rá, de a dolognak volt előzménye. Néhány éve írtam egy könyvet Ligeti Ernőről, s a kiadó kérésére alcímet is kellett adnom. Akkor jutott eszembe róla, hogy ő egy urbánus transzilvanista. Volt, aki megrótt, legalábbis értetlenkedett, hogy miért is akarok én egy pesti vitát átplántálni ide, ugyanis Budapesten, különösen a hetvenes-nyolcvanas években, két világháború közötti előzmények után, fojtottan zajlott az urbánus-népi vita, amit később átkereszteltek liberális és populista irányzatok harcára, és 1989 után így jelent meg a politikában. Most csak a végkövetkeztetést mondom: arra jöttem rá, hogy ez a vita ilyen ocsmányul, ahogy Pesten folyt, csak a metropoliszban alakulhatott ki, az összes többi városban, amelyek sokkal inkább benne vannak a tájban, a régióban, a környező falvak világában, ez ilyen élesen nem merülhetett fel. És még egy: a transzilvanisták egy része az októbrista eszmevilághoz is közelebb állt. Tehát az 1918-as októberi őszi-roszás forradaloméhoz, amiből a Magyarországon száz éve tartó ellentét született. Az októbristákat, akik nem tudták szakszerűen működtetni az államot és nem tudták megmenteni Magyarországot, tehát megbuktak, sokan még árulónak is szokták tartani. Szerintem csak alkalmatlanok voltak a szerepükre. Egy kortárs azt mondta erről, hogy október eszméit meg kell különböztetni október embereitől. Viszont ez a vita, az októbristák-konzervatívok vita kisebbségi helyzetben nem válhatott olyan élessé, mint Budapesten. Egyszerűen azért, mert a Felvidék és Erdély megszállásakor az őszirósás forradalom által kinevezett hivatalnokok voltak a főispánok, a kormánybiztosok, azokat tartóztatta le a román hadsereg. Itt nem volt vörös uralom. Illetve Váradon éppen volt egy ideig, de sem vörös-, sem fehérterror nem volt. Ez pozitívum, Pestnek fel lehet mutatni a példát, hogy ezek nem egymással véresen szembeszegezendő fogalmak!

Maguk a prózaszövegek... Kuncz írja, talán éppen a hivatkozott tanulmányában, hogy először jött az új erdélyi irodalmon belül a lírában a metafi-

Különböző arcélei vannak a transzilvanizmusnak. Van egy úgynevezett aulikus transzilvanizmus, amit egyesek így hívtak, főleg a helikoni transzilvanizmusra utalva, van egy Szabédi László-bevezette fontos kettőség: országtranszilvanizmus és tájtranszilvanizmus. Ezek különböző terminológiák, amelyek csupán ebben a két évtizedben születtek, és hát ehhez képest is nagy sok minden változott később.

zikai vigasztalás, utána a történelmi, majd a népi próza, regény kora, de hiányzik valami: a városi regény, a polgári társadalom regénye. Márpedig a polgárság azért is fontos, mert a társadalmat a városokból irányítják. Én azokat az embereket kerestem meg, azokkal foglalkoztam a kötetbe szánt tanulmányban, akik ezt a világot próbálták ábrázolni. Lehet, hogy nem olyan remekművekben, mint a Bánffy-trilógia, vagy mint Tamási munkái. De például Molter novellisztikáját közelinek tartom a Tamásiéhoz, minőségében, hangulatában, stílusában mindenképpen jónak. Lakatos Imrét is idéztem ott, aki nem volt prózaíró, nem is írt szépirodalmat, viszont az elsők között olvasta a Thomas Mann-könyveket, Marcel Proustot, franciául, angolul, németül tökéletesen tudott, és elkötelezett erdélyi volt. Kuncz Aladárral együtt volt Noirmoutier-ban, de hamarabb szabadult, Svájcba ment, később egy íróasztalnál dolgozott az Ellenzéknél, és a *Fekete kolostor* megírására többek között ő biztatta barátját. Amikor Kuncz meghalt, néhány hónapra ő vette át az *Erdélyi Helikon* szerkesztését, amit Kuncz szellemében folytatott. Akár azt is gondolhatnánk, ez az urbánus polgár, a világkultúrában élő ember bizonyára lenézte a népi irodalmat. Hát nem. Amikor Tamásinak a *Tündöklő Jeromosát* támadások érték, ő a *Független Újságban* egy remek cikkben állást foglalt Nyirő és Tamási mellett, állítva, hogy az új székely irodalom világirodalmi szintű. És még valami: az erdélyi Helikon íróársaság felekezeti fölötti volt, ahogyan Laci is utalt rá. Ortodoxon kívül szerintem minden felekezetbe tartozó volt a tagjai között: katolikus, református, unitárius, evangélikus, és volt sok zsidó is. A zsidók is hatalmas apportot hoztak a korszak erdélyi magyar irodalmába. Hát részben Várad is... ezt jó helyt mondom; Ligeti, kedves alkotóim egyike

Váradon is élt, újságíróként dolgozott itt, igaz, az első világháború előtt. Nem árt, ha tudjuk, hogy hét-nyolc zsidó tagja is volt a Helikonnak, mindegyik nagyon érdekes, sajátos, egyedi életművet hozott létre. Közülük Karácsony Benő is szerepel az írásomban, Lakatos Imre is közéjük tartozott.

Boka László: Én ezt azzal kötném egybe, hogy többes kisebbséget vállaltak, tudatosan, tehát a zsidó magyarok, vagy akár a sváb magyarok is, mert Moltartól kezdve, tehát Kádár Imre, Ligeti, Karácsony Benő is említhető, s ezek közül többen tragikus sorsot tudnak magukénak. Épp a várva várt visszacsatolás, Észak-Erdély visszatérte után következik a kálváriájuk, ami nagyon nagy többségében tragédiába torkollik a vészkorszakban. Az egyiküket agyonlövik, a másikat pedig deportálják Auschwitzba. De olyanokat is emlegethetünk, akik „csak” háttéremberek voltak, itt nagyváradi szinten is, például a Sonnenfeldék, akik nélkül nem lett volna magyar lapkiadás Nagyváradon a két világháború között...

De hogy ne csak erről a szomorú aspektusról beszéljünk, közben eszembe jutott, mit felejtettem el az előbb, hogy az egyre radikalizálódóbb helyzet előtt, tehát még a '20-30-as években. A nyitottság és európaiság, ami a Helikon-kört és a korabeli erdélyi magyar értelmiségieket, íróértelmiséget jellemezte, abban is megmutatkozik, ahogy Tamás is elmondta, hogy saját maguk köreiből adtak helyet a legnagyobb kritikáknak. Azt is el szoktam mondani, hogy a *Jelszó és mítosz-vita az Erdélyi Helikon* hasábjain került publikálásra, nem másutt. A fiatalabbaknak válaszoló Ligeti szerint, idézem: „nekünk európai irodalmat, kis nyelvi határainkon felül álló, a regionális jelzőjét túllépő irodalmat kell adnunk, de mi itt Erdélyben kell szolgáljuk Európát és ennek ki is kell tűnnie. Európaiasságunk a honi levegőből fakad, a mi itteni életünkkel érintkezik, kimutathatók rajta egy külön létező világ törvényszerűségei. Azok a szobrok, amelyeket az antik vagy a reneszánsz világ készített, magukon hordozzák alkotójuk külön génuszán kívül a kor génuszát, a nép génuszát és anyagszerűségeiben kifejezési eszközeiket megszabja a honi talajon feltalálható márványnak tömörsége, hajlékonysága, geológiai adottságai. Ahogyan nem tudok európai lenni anélkül, hogy ne legyek magyar, úgy mint Erdélyben, úgy sajátos politikai viszonyok között kisebbségi magyar író sem lehetek, és egyben nem külön erdélyi és kisebbségi. E külön szint nem akarom kihangsúlyozni, de nem is akarom letörölni.”

Szűcs László: Az úgynevezett modern transzilvanizmus, vagy annak fázisai időben elég pontosan behatárolhatók a két világháború közé. Mennyire

átjárhatóak ezek a határok? Korábban említettétek a holnaposokat, ami ugye időben egy távolabbi időszak, aztán szóba kerültek az ötvenes-hatvanas évek is, amikor egyáltalán ezt a szót nem is lehetett leírni. Van-e ma létalapja ennek a kifejezésnek, illetve hogyan neveznétek meg irodalmi, kulturális vagy társadalmi szempontból azt a korszakot, amiben ma élünk itt, Partiumban és Erdélyben.

Boka László: Ez is egy nagy, összetett kérdés. Amennyire lehet persze, röviden fogok válaszolni. Ugye én összesen két idézetet hoztam. Az egyiket az imént felolvastam. Egy másik idézettel is készültem, és ez nagyon fontos ahhoz, hogy megértsük a transzilvanizmusnak a két világháború közötti lényegét, az etikai lényegét is, amikor már kisebbségi a szituáció. De előtte még azt mondanám, nagyon igyekeztem a kötetben szerkesztőként, hogy ez a kérdés maga ne csak a két világháború közöttre korlátozódjék. Említettem, ugye a régió politikai értelemben a korábbi, tehát a Monarchián belüli érdekérvényesítését is. Az más kérdés, hogy az egy szűkebb régióra vonatkozott ekkor még, tehát a holnaposok 1908-1909 körül semmiképpen nem tekinthették magukat transzilvanistának. Ők decentralizációt hirdettek, amire viszont utóbb, a megváltozott kényszerhelyzetben rá lehetett példaként mutatni. Hogy van Pesten kívül is élet, lehetséges ilyen teremteni.

És aztán a hatvanas évek végétől egészen másként merült ez föl megint: a „túrt” kategóriáiban a kommunista cenzúra, ha tetszik irányított olvasatában akár, ami mindent kiemelt, ami helyi volt, de más, mint összmagyar... Ezek komplikált kérdések, amik egy eszme alakulástörténetében figyelembe veendőek.

1989 után többen eltávolodtak – jogosan – e kérdéskörtől magától, annak leszűkítő értelmezései okán, miközben a szóban forgó életművek jelentős részét, tehát a két világégés közöttieket, még senki nem is dolgozta föl. A *Provincia*-projektben az ezredfordulón megint másképp merült föl mindez, erdélyi román értelmiségiekkel is érdemi együttgondolkodás folyt Molnár Gusztiéknak hála, Erdélyről.

Ugye abba most tényleg ne menjünk bele, hogy a két világháború között a regionális értékek szemben a rosszul értelmezett provincializmus viszont egyértelmű veszélyforrás volt. A Kolozsváron élő Jékely Zoltán 1944-46 között például többször leírta, mennyire vékony ez a jég, hogy európaiság és provincializmus, és itt kell nekünk egyensúlyoznunk. Az egyik felé törekedni, s nem hagyni, hogy a mostoha körülmények lehúzzanak.

zanak. Idő hiányában erre nem térek most ki bővebben. Viszont a másik fontos idézet, amit mindenképpen fel akartam olvasni, az egy nehéz időszakban született levélrészlet, amikor Makkai Sándor, aki 1926-ban fiatalon lesz református püspöke Erdélynek, és etikai magaslatookról beszél, mint idéztem, 10 évvel később úgy dönt, hogy dönt, hogy mégsem marad Erdélyben, s Magyarországra költözik, sőt, azt állítja ekkor, hogy a kisebbségi sors mint olyan embertelen, lehetetlenség. És akkor ugye magánlevélben Reményik Sándor a sziklaszilárd etikai tartásával megpróbálja lebeszélni erről, látva, micsoda kataklizmát fog okozni. Bánffy is megpróbálja lebeszélni. Itt Nagyváradon Hegedűs Nándor azt írja, hogy ezek után *A magunk revízióját* tűzbe kellene vetni, hiszen egy egyházi vezető milyen példát mutat, és akkor ezt írja neki, pár sort olvasnák föl, Reményik Sándor: „A régi Makkaitól azt tanultuk, hogy az élet minden körülmények ellenére is nem pusztán valóság, hanem megvalósítható minőség, [...] nem csak adottság, hanem kategorikus imperatívusz. [...] A mi egész transzilvanizmusunk” – és ez a lényeg, teszem hozzá én – „azon a saroktételen nyugodott, kimondva vagy nem kimondva, hogy az állam és nemzet nem szükségképpen egy, sőt a nemzet államtalannal formája mélyebb, tisztultabb, bensőségesebb, keresztényibb, etikaibb lehet, mint annak politikai formája.”

Nos, azt gondolom, ez az alapvetés: kellő távolságot tartani a mindenkori központoktól és megmaradni úgy erdélyinek, hogy közben az összmagyar szellemi egységet egy pillanatig sem adjuk fel, de Európára és a magasba tekintünk. Ez a néhány alapelv közelíthet bennünket leginkább a transzilvanizmus igazi magjához.

Filep Tamás Gusztáv: A korszakolásban az utolsó éveket én nem határozom meg, de ami '89 után történik, a demokratikus fordulat következményeit én a vendetta és a neoprimitivizmus korának gondolnám. Nemzedékemnek, több barátomnak nagyon nyomasztó élménye volt az, hogy amíg a kommunista diktatúra működött, és különböző ideológiai csoportokba tartozók együtt törték a borsot az orra alá, addig (innen visszanezve) szinte béke volt, viszont ahogy elkezdődött az ideológiai tagolódás, illetve a politikai pártok szerveződése, az emberek elkezdtek átharapni egymás torkát. Több évtizedes barátok kezdtek el terjeszteni a másikról, hogy az a Szekuritáté vagy az ÁVH ügynöke volt. Tehát a politikai átmenet nagyon nagy megrázkódtatásokkal járt. Ez most már lecsengett, de csak azért, mert meg-

untuk. Ezt azért mondom ilyen hosszan, mert egyre kisebb az érdeklődés mások, mondjuk egy más irodalmi csoportba tartozó vagy egy más ideológiát képviselő ember és műve iránt. Keveset olvasunk, különösen a mások könyveiből, a barátokét még igen. Nem tudok Pesten például egy olyan helyet megnevezni, ahova bemegyek, és pontosan meg tudnám állapítani, hogy a magyar nyelvterületen hol, mikor, milyen fontos könyv jelent meg. Érdekes módon ez a kommunista korszakban, amit eszemben sincs visszasírni, sőt, nem volt így, mert az *Élet és Irodalom* vagy valamelyik lap azért ezeket az adatokat, címeket közölte, a fontos műveket recenzálták. Sokkal kevesebbet olvasunk, mint régen, a könyvek példányszámán is lehet ezt látni. Négy-öt-hatezer példányban jelentek meg könyvek (értékes ifjúsági könyvek akár húszezerben), most 3-400 példányban. De a dolognak van még egy ága, amit két mondatban mondok el. Markó Bélának van egy tanulmánya a könyvben, abban az új erdélyi prózát olvasva egy újfajta, kimondottan transzilván jellegű próza megjelenését villantja föl. Ez ígéretes folyamat, és tényleg értékes művekről is van szó. Visszatekintő, dokumentarista, egyéni és kollektív tapasztalatokat játékba hozó kortárs regényekről, amelyek közvetve vagy közvetlenül a transzilvanizmust is érintik, s amelyek szerzői kimondatlanul is erőteljesen erdélyi kötődésűek. Boka Laci írt is erről nemrégiben egy összefoglaló tanulmányt a mi folyóiratunkba, a budapesti Kisebbségkutató Intézet *Regió* című folyóirata tavalyi évfolyamába.

Albu-Balogh Andrea: Végezetül csak azt mondanám el, hogy még miről szerettünk volna beszélgetni, hiszen láthatja a közönség is, ez egy fantasztikusan gazdag téma, s egy sokrétű kötet, de az időnkbe nem fért bele: mindenképpen szántunk volna még egy kérdést annak, hogy milyen kapcsolatrendszer építettek ki, vagy próbáltak kiépíteni a helikonisták mondjuk a helyi szász írókkal. Különösen a húszas években egy eléggé virágzóknak ígérkező kapcsolatrendszer kezdett kialakulni, ami aztán a harmincas évekre eléggé beszűkült, de a román írók felé is próbáltak folyamatosan nyitni. Tehát, hogy az, amit programszerűen hirdettek, azt tényleg próbálták meg is valósítani, ahogyan itt is részben elhangzott. S ez egy olyan vállalkozás volt, amire utólag is büszkének lehetünk. Ilyen ez a kötet is, azt gondolom, amit mindenki szíves figyelmébe ajánlunk.

A szerkesztett változat elkészítésében közreműködött Gálfalvi Ágnes.

Az kell a könyvben szerepeljen, ami megtörtént

Helytörténeti tankönyv készült Nagyváradon

Nagyvárad város érdekes és izgalmas története címmel jelent meg a hetedik osztályosokat célozva két nagyváradai történelem szakos tanár, VINCZE ZSOLT és KORMÁNYOS LÁSZLÓ – utóbbi a Nagyvárad krónikája szerzője – közös műve a Collegium Varadinum gondozásában. A májusi Festum Varadinum idején nagy érdeklődés mellett bemutatott kötetről a két szerzővel SZŰCS LÁSZLÓ beszélgetett.

Olyan munkát mutatunk be az olvasónak, amely műfaját tekintve, ahogy ránézésre is tankönyv. Kérném is a szerzőket, hogy határozzák meg pontosan, mi a célja ennek a könyvnek, mennyiben kínál pluszt, illetve mennyiben egészíti ki mindazt, amit a középiskolai történelemtanítás kínál a diákoknak.

Kormányos László: Mindenképpen tankönyv céllal, tankönyv szándékkal készült. Az is igaz viszont, hogy jogilag segédanyagnak minősül. Némi különbség van az engedélyezettetés szemszögéből is, hogy segédanyagként vagy tankönyvként minősül-e. Mi tankönyvnek szántuk. Alapvetően az volt a cél, hogy az utóbbi néhány évben, sőt most már talán két évtizedben egyre nagyobb érdeklődést kell kielégítsünk a helytörténeti anyagok iránt. És mivel úgy tűnik, lehetőség nyílik erre Váradon az iskolákban, hogy a magyar tannyelvű intézményekben bevezessék külön tananyagként, választható a helytörténetet, mint oktatható anyag, így fontosnak tartottuk, hogy ehhez a megfelelő minőségű szakkönyv is készüljön el. Ilyen szemszögéből nézve mindegy, hogy tankönyvnek vagy segédanyagként minősül. A cél mindenképpen egy ezt az igényt kiszolgáló, ezt az elvárást megfelelő módon alátámasztó szakanyag elkészítése volt.

Vincze Zsolt: Történelemtanárként néhány évvel ezelőtt már lehetőségem volt arra, hogy hetedik osztályban helytörténetet oktassak, és bizony nagy hiányosság volt, hogy nem állt a rendelkezésünkre egy tankönyv, amelyet mi, tanárok használhatunk, illetve egy tankönyv, amit a gyerekek kezébe adhatunk. Bár ez tankönyvnek készült, de úgy gon-

SZŰCS LÁSZLÓ (1965, Nagyvárad) költő, lapszerkesztő, a Várad, majd az Újvárad folyóirat főszerkesztője, a Magyar Újságírók Romániai Egyesületének elnöke.

dolom, túlmutat egy hagyományos tankönyv keretein. Nemcsak a diákok, hanem a felnőttek is bátran a kezükbe vehetik, forgathatják ezt a kiadványt.

Ahhoz, hogy egy adott korszak helytörténetét megismerje a diák, ezt nyilván feltételezi, hogy az adott korszak történelméről már legyenek ismeretei.

K. L.: Elvben igen, ráadásul szerencsénk is van, hiszen hatodikban, hetedikben a diákok magyarságtörténelmet tanulnak, tehát nekik rendelkezésükre áll a magyar történelem keretismerete vagy keretismeret-rendszere, amelybe sok ponton nagyon jól beilleszthető Nagyvárad története. Hiszen tudjuk, hogy ennek a városnak sokszor olyan eseményei voltak, amelyek az egész ország történetére, a nemzet történetére jelentős hatást gyakoroltak. Azonban hozzá kell tenni azt is, hogy ezeknek az ismereteknek az alapossága azért mindig egy kérdőjel, hogy a diák mennyire sajátította el. Nyilván, aki akár a világtörténelmi, akár a magyarságtörténeti anyagot kellően magáévá tette, annak nem okoz igazán nehézséget, hogy ismereteibe beleillessze Várad történetét. Tehát e könyv anyagának a megismeréséhez egy jó alapfeltétel lenne, nagyon jó keretet biztosítana a magyarságtörténet és a szintén ebben az időszakban tanult világtörténelmi ismeretek.

V. Zs.: Törekedtünk arra, hogy a tantárgy tanulmányozása ne plusz terhet jelentsen majd a diákok számára. Sokkal inkább lehetőséget arra, hogy megismerjék a saját helyi közösség történelmét, a múlt történelmi öröksége által jobban tudják becsülni a jelen eredményeit is.

Akár azt is lehet mondani, hogy a hely történetének megismerése által jobban megértheti a szélesebb

kereteket, a nemzetközi vagy akár a világtörténelmi változásokat? Most gondolok itt, teszem azt, arra, hogy a 20. század Nagyváradjáról, ha többet megtud, akkor ezáltal a világot is jobban megismeri.

K. L.: Mi arra törekedtünk, hogy éljünk ezzel a lehetőséggel, és ahogy Zsolt is mondta, nem szorosan csak a várostörténetet iktattuk be, hanem megpróbáltunk minél nagyobb kitérőket tenni a magyarság történelme felé.

V. Zs.: Ráadásul egymást kiegészítő ismeretekről lehet szó. Azt gondolom, nehezen meghatározható, őszintén szólva a könyv műfaja. Tankönyvnek sok, mondhatnám, talán a tankönyvnél egy picit komolyabb. Tudományos munkánál pedig nyilván egy kicsit oldottabb. Valahol a kettő között van, és azt gondolom, ez inkább erénye ennek a könyvnek, mintsem akadályt vagy hátrányt jelentene a használat során.

Jól gondolom, hogy bár a hetedikeseeknek szántátok, ez nem jelenti azt, hogy szigorúan csak a hetedik osztályosok forgathatják haszonnal?

V. Zs.: Természetesen nem. Akár felnőttek is bátran a kezükbe vehetik. De nem feltétlenül csak felnőttek, akár líceumba járó diákok is forgathatják ezt a tankönyvet. Úgy gondolom, annyira széles közönséget tud megszólítani, ami nagy erénye a tankönyvnek.

Voltak-e számotokra minták, ami alapján dolgoztatok, vagy a maga nemében, legalábbis a romániai magyar közegben úttörő ez a vállalkozás?

K. L.: Ismereteim szerint ebben a formában nem készült még könyv, de nem zárom ki, lehet, hogy csak az én ismereteim hiánya mondatja ezt. Azt tudjuk, hogy kisebb gyermekeknek készült egy várostörténeti sorozat, Kolozsvárról, Váradról és Vásárhelyről is. Nyilván a helytörténeti érdeklődés mindenhol adott. Hogy ezt a helyi történész, történetírói társadalom másuttá hogyan oldotta meg, arról nincs pontos ismeretem.

Szerzőpárosról van szó. Egyáltalán miért volt erre szükség? Illetve arra kérem, hogy avassatok be a műhelytitkokba, hogyan is készült ez a könyv?

K. L.: A szerzőpárosi létnek rengeteg előnye van. Az ember egyfajta kontrollt kap, szakembertől kap kontrollt, amit esetleg olyannak ítél meg, hogy oda való-e vagy sem. Ilyen kérdésekre olyan kollégától kap választ, akinek a véleményében megbízik. Ami pedig a munkafolyamatot illeti, az egész azzal

kezdődött, hogy leültünk és megbeszéltük, milyen típusú könyvet szeretnénk, illetve milyen nem szeretnénk. Beszélgettünk arról is, hogy mi a szónak a tankönyvi értelmében egy konzervatívnak mondható kiadványt szerettünk volna, ahol egy önállóan létező, önállóan megálló szöveg születik. Tehát hogyha kiiktatjuk a tankönyvnek azon részeit, vagy nem vesszük figyelembe, ami az olvasmányok, a különböző magyarázó szövegek, fogalomtár, kronológia, stb., akkor is egy teljesen egységes anyagot kapunk. Tehát egy folyamatos történetmesélést tesz lehetővé, ez adja az alapot, a gerincet, a vázát az anyagnak, és minden egyéb, beleértve a képanyagot is, csak további segítséget tud adni a megértéshez. Tehát nem akartuk felszabdálni, olyan változatban elkészíteni, ahol szinte már zavaró az a nagyon sok különálló információ egy adott oldalon vagy egy adott fejezetben, hogy a végén már nehezen követhető, hogy mi is a történetmesélés lényege. Ez volt a fő szempont, hogy ez meglegyen.

V. Zs.: Amit még fontosnak gondoltunk, a tankönyv elméleti ismereteit megpróbáltuk megszerezni, az elsajátított elméleti ismereteket, amennyire lehet, a gyakorlatban is alkalmazni. Ezt a célt szolgálják a tankönyv fejezeteinek végén található feladatok is. Több mint harminc feladat áll a gyerekek rendelkezésére, ezek megoldása által tanulhatnak. Gyakorló pedagógusként meggyőződésem, hogy a feladatok a tanulást kell szolgálják. Nem azért szükséges tanulni, hogy a gyerekek megoldják a feladatokat, hanem épp fordítva. Azért érdemes megoldani a tankönyvben található feladatokat, mert bizony nagyon sokat lehet belőlük tanulni.

Nagyváraddal szerencséje van a szerzőpárosnak, hiszen a város történetével haladva a kezdetektől végig lehet követni a magyar történelmet. Nyilván vannak olyan városok, amelyek 300-400 évesek, ezek esetében nem tudnánk teljesebb képet adni.

K. L.: Ha veszem a város történetének lassan közel ezer évét, nincs olyan korszak, amikor ne történt volna olyan esemény Váradon, aminek a helyi jelenségeken jóval túlmutató következmények ne lettek volna. Tehát tényleg a teljes magyar történelem, beleértve a 20. századot is, felfűzhető a várostörténetre, vagy talán mondhatjuk úgy, hogy összefonódik a nemzettörténet és a város története. Tehát egyfajta értelemben ez kényelmes a történetírónak, de egyben kihívás is, meg feladat is, hogy ez meg is jelenjen.

Várad a történelemben egyszerre centrum és periféria, legalábbis mindig is kölcsönhatásban volt a centrummal.

K. L.: Érdekes, történeti szempontból, történeti távlatból nézve talán ennyire periférikus helyzetben nem is volt, mint most, a 21. század elején. Igaz, az Erdélyi Fejedelemség korában is határváros, viszont az a határvárosi szerep más, az egy olyan kiemelkedő szerep, ami gyakorlatilag az egész Erdélyi Fejedelemséget meghatározza például. Megélt már Várad történelme során területi értelemben határvárosi létet, de akkor olyan szerepet kapott, amely messze meghatározta, mint bármely hozzá hasonló határerősség, határtelepülés jelentőségét. Várad egy helyben áll, a centrum fogalma viszont folyamatosan változik. Ez is egy sajátos jelenség. Egy dunántúli város esetében talán a török hódoltság jelenti az egyetlen kivételt, egy Veszprém, egy Esztergom esetében, de azt leszámítva mindig egyértelmű a centrum fogalma. Várad esetében ez folyamatosan mozgásban van. Még a török korszakon belül is, mert ugye hol Habsburg, hol Erdély fennhatósága alatt van, néha maga a város polgársága dönti el, hogy hova tartozik. 1598-ban a város polgársága dönti el, hogy most Erdély fennhatóságát, vagy a Habsburgok fennhatóságát ismerjék el.

A könyv írása során fel voltak osztva közöttetek a különböző korszakok, vagy nem volt így elkülönítve?

V. Zs.: Együtt és párhuzamosan dolgoztunk. Ahogy haladtunk a fejezetekkel, illetve a fejezethez kapcsolódó feladatokkal, átküldtük egymásnak, átnéztük és véleményeztük a fejezeteket, illetve a feladatokat. Azért is, hogy jól illeszkedjenek ezek a részek, egy szerves egységet alkossanak.

Amúgy mi a tapasztalat, a mai diákok számára a távoli idők történései könnyebben megfoghatóak, vagy a közelmúlt? Mit könnyebb tanítani ma, a XX. századot, vagy esetleg a török kori háborúkat?

V. Zs.: Ez a tanártól is nagymértékben függ. Én például nagyon-nagyon szeretem tanítani a történelemnek a középkori részét. És az a tapasztalatom, hogy amit én szívesebben tanítok, azt a gyerekek is sokkal szívesebben fogadják. Egyébként tőlem függetlenül talán a középkor az, ami a diákközönseget leginkább megfogja, sokkal inkább, mint a legújabb korok.

Ez köszönhető a szépirodalmi műveknek is? Gondolok arra, hogy mondjuk az Egri csillagokat elolvassa a diák könnyebben megért bizonyos dolgokat az adott korról. Akkor is, ha a szépirodalom a fikcióra is támaszkodik, nem csak a valóságra. S hetedikben még nem feltétlenül olvasnak huszadik században játszódó regényeket.

V. Zs.: Lehetséges, hiszen a klasszikus regények által könnyebben megérthetőek a történelmi ismeretek, háttérismeretek, és ez fordítva is igaz. A gyerekek mondják is, hogy tanár úr, mi erről már tanulunk irodalomórán. Igen, fontos az interdiszciplinaritás a történelem oktatása szempontjából.

Nyilván nem kerülhető meg az a kérdés sem, hogy egy magyar nyelvű tankönyv, ami a város történetét mutatja be, hogyan kezeli a román-magyar kapcsolatokat, a román-magyar viszonyt, a kényesebb kérdéseket, amelyek nyilván felvetődhetnek

K. L.: Azt tapasztalom, hogy ezt a kérdést borzasztó nehéz ügynek szoktuk tekinteni. Valójában azt gondolom, ha történetileg közelítjük meg, és nem politikai szempontból, akkor nem is annyira nehéz ezt a kérdést kezelni. Ugyanis a történéseket érdemes úgy megírni, ahogy valóban megtörténtek, ahogy az adott esetben a források alapján rekonstruálható. Tehát nem szükséges valamifajta erőltetett álláspontot kialakítani, egyszerűen ahogy megtörtént, azt le kell írni, le lehet írni, vagy szükséges leírni. És akkor valahogy feloldódnak ezek az ellentétek, egész egyszerűen annál az oknál fogva, hogy az események a maguk sorrendjében, a maguk

összefüggésében megtörténnek, és ezt lehet rekonstruálni. És azt gondolom, aki ezt vitatja, az ettől a józan realitástól eltér. Tehát ezt az álláspontot meg kell védeni, hogy a szerző vagy a szerzők nem foglalnak álláspontot egy adott ügyben, hanem leírják a történéseket, nekik ez a feladatuk. Ilyen szempontból nézve ez nem egy megoldhatatlan dolog. Egyszerűen az kell a könyvben szerepeljen, ami megtörtént. És ott, ahol a magyarság, vagy a magyar állam számára vannak kellemetlen, kényes vagy tragikus események, amelyben a magyar államnak jelentékeny szerepe van, akkor annak is meg kell jelennie, hiszen ez a történelmi valóság. Ugyanígy a román állam esetében is. Én ezt így próbáltam mindig feloldani, akár ebben a munkában, akár másban, hogy egyszerűen teret kell engedni abban a formában az események leírásának, ahogy azok megtörténtek.

V. Zs.: Néhány évvel ezelőtt megjelent egy román nyelvű tankönyv, szintén hetedik osztályosoknak *Utazó Nagyvárad történelmében* címmel. Ez egy más álláspontot képvisel, de úgy, ahogy Laci is mondta, abszolút nem arra törekedtünk, hogy azt megkérdőjelezzük, sokkal inkább, hogy kiegészítsük egy másik nézőponttal, másik állásponttal, hogy a történelem a maga teljességében jelenjen meg a tantárgyat tanuló gyerekek számára.

K. L.: Én azt gondolom, hogy ez a tankönyv egyszerűen reflektál is, meg nem is arra a román nyelvű változatra. Annyiban reflektál, hogy ha nem is kritika, semmiképpen sem ellentankönyv, de mégis, annál teljesebb, annál pontosabb, szakszerűbb formában mutatja be Várad történetét.

Annyiban viszont nem reflektál, hogy ha az nem született volna meg, ez a mi könyvünk akkor is ugyanígy nézne ki. Ebben a könyvben nincsenek olyan részek, amelyek azért születtek meg, mert a másik... Szerkesztésében, a történetmesélésben, a hangsúlyok megadásában, ahogy ez megszületett, ez akkor is így született volna meg, ha nincs az a bizonyos román nyelvű változat. Amely viszont a korok súlyozásánál, az események sok esetben önkényes kiemelésénél, avagy teljes kiiktatásánál gyakorlatilag egy szubjektív válogatás a várostörténetből, egyáltalán nem egy teljes kép. Ennyiben ez a könyv kritikája annak, de nem szándékosan, hisz önmagában is így született volna meg akkor is, ha nem létezett volna egy néhány évvel korábbi román nyelvű változat.

Arra kérném még a szerzőket, hogy beszéljetez arról, a könyv megjelenése óta milyen visszhangjai voltak akár a tanár kollégák részéről, akár mások részéről.

V. Zs.: Nagyon pozitív volt a fogadtatás, és azóta is a kollégák, de nem csak a kollégák, ismerősök, barátok folyamatosan kérdezik, hogy hol lehetne ezt a tankönyvet megvásárolni. Tényleg van rá igény az olvasóközönség részéről, nemcsak a diákság és a tanárok részéről.

Nyilván azért ők az elsődleges célközönség...

K. L.: Egy ekkora terjedelmű, ilyen sűrűségű, ilyen intenzitású könyv pont az a változat, pont az a terjedelem, pont az az anyagmennyiség, az az információmennyiség, ami még könnyen emészthetőnek

|||||

*A tankönyvet
2024 májusában
a Festum Varadinum
rendezvényeként mutatták
be számos pedagógus és
diák jelenlétében
a nagyváradi Léda-
házban*

tűnik, tartalmában kellően gazdagnak, hogy a város-történetet a maga teljességével mutassa be. Én is azt tapasztaltam, hogy felkeltette az érdeklődést, ebben a formában, ilyen mennyiségben, ilyen terjedelemben, ilyen sűrűséggel, tudományos és gazdasági szempontból is értéket képvisel.

A könyvetek hozzájárulhat-e ahhoz, hogy a diákokban kialakuljon vagy megerősödjön a lokálpatriotizmus Nagyváraddal kapcsolatban.

V. Zs.: Természetesen ez volt az egyik cél is, hogy a gyerekek megismerjék Nagyvárad történeti múltját. Már említettem, a múlt öröksége által könnyebben, jobban megérthető a jelen, illetve megbecsülhető a jelen eredményei, a jelen öröksége is.

K. L.: Az én fejemben ez volt a messze az első számú cél, az első számú feladat, hogy a városhoz való kötődés, a lokálpatriotizmus fogalmának a megértése, megélése legyen abszolút az első számú feladat. Reméljük, hozzá tud ez az anyag, ez a könyv járulni, mindenképpen ez volt a legfontosabb célunk.

Hetedik osztályban tanítotok, tehát konkrétan lesztek-e a saját könyveteknek a használói ilyen értelemben?

K. L.: Nekem nincs most ilyen osztályom, és a következő tanévben sem lesz, de remélem, hogy fog annyi évig ez működni, vagy létezni, hogyha úgy alakul, akkor tanárként kipróbáljam.

V. Zs.: Én tanítok gimnáziumi osztályokban. Nagyon szeretném, nagyon szeretném használni. Az iskola vezetősége részéről abszolút van rá hajlandóság, remélhetőleg a tanfelügyelőség is úgy fogja gondolni, hogy igenis ennek a tantárgynak, ennek a helytörténeti tantárgynak ott legyen a helye a tananyagban, a hetedikes osztályunk számára.

Tehát ez a könyv nem automatikusan használható. Ehhez az kell, hogy a tanfelügyelőség jóváhagyja?

K. L.: Igen, elkészült ennek a programja, elkészültek azok az anyagok, amelyek az engedélyeztetés szempontjából, szempontjából fontosak. Ennek van egy procedúrája, ami elvezet ahhoz, hogy jövő évtől valóban választható tantárgyként bevezetésre kerüljön.

Mondjuk egy osztály ezt a tárgyat választja. Akkor ez hogy történik? Mondjuk, nem tudom, hogy hetente...

K. L.: ...egy óra. És a program is úgy készült. Tehát van hetedikben egy rendes történelemóra és heti egy helytörténetóra. Adott esetben egy hetedikes osztályban van világtörténelem, van magyarságtörténelem, és ha az adott iskola ezt meg tudja oldani, akkor Nagyvárad helytörténete is megjelenhet. Tehát egy osztálynak heti három történelemórája lehet, különböző témákból.

V. Zs.: Az a lényeg, hogy megszületett ez az anyag, a tanfelügyelőségnek nyilván jóvá kell hagynia. Tehát ez egy eljárás, s ha az megvan, akkor ahhoz ugye már van egy segédanyag, egy tankönyv, van egy program, minden oda van adva az adott iskola, vagy éppen kolléga kezébe. És ha az iskola úgy dönt, hogy ezt bevezeti a saját tanrendjé-

be, akkor az anyag ott van, elhárultak az akadályok az elől, hogy ezt használni tudják, tanítsák.

Mi lenne a tanácsotok annak a kollégának, aki mondjuk ezt a beszélgetést most olvassa, s majd ebből a könyvből fog tanítani?

K. L.: Nehéz erre válaszolni, mert annyira különbözik egy-egy tanár stílusa. Nyilván a könyvnek idomulnia kell egy adott osztályhoz. Ha nem adott elegendő idő, hogy a könyv minden részletét, minden egyes korszakot egyforma hangsúllyal tanítsanak, mindenképpen a főbb események, amelyekre ráfűzhető, felfűzhető egy teljes várostörténet, azok kiemelten kapjanak hangsúlyt az oktatás során. Ezáltal érthető meg az, hogy ez a város miért van ott, ahol van, miért élnek benne azok az embe-

„Egyszerűen az kell a könyvben szerepeljen, ami megtörtént. És ott, ahol a magyarság, vagy a magyar állam számára vannak kellemetlen, kényes vagy tragikus események, amelyben a magyar államnak jelentékeny szerepe van, akkor annak is meg kell jelennie, hiszen ez a történeti valóság. Ugyanígy a román állam esetében is.”

(Kormányos László)

rek, akik éppen benne élnek, és korunkban miért néz ki úgy, ahogy éppen kinéz. Ezek a főbb események mindenképpen fontos, hogy hangsúlyt kapjanak. Emellett a kolléga maga döntse el, hogy milyen módszereket használ. De nagyon fontos, hogy ha a teljes várostörténetet akarja bemutatni, ezek a várostörténeti fő pillérek mindenképpen jelenjenek meg az órákon.

V. Zs.: Bár tankönyvről beszélünk, szoktuk azt a kifejezést is használni, hogy segédanyag. A hetedik osztályban a tantárgyat oktató kollégáknak ez egy segédanyag lehet, amit úgy alkalmaznak, ahogyan ők ezt jónak látják. Mindenképp megkönnyíti a tanulás, a tanítás folyamatát e tankönyvnek, segédanyagának a megjelenése. Nagyon fontosak a feladatok is a tantárgy oktatása során. Meggyőződésem, hogy a feladatok a már elsajátított ismeretek elmélyítését szolgálják. Tehát a tankönyv anyaga a feladatokkal együtt alkot egy olyan teljes egészet, ami jelentős mértékben megkönnyíti a tárgy sajátos ismeretanyagának az elsajátítását.

K. L.: Annyival egészíteném ezt ki, hogy a tankönyv szerkezetét tekintve úgy néz ki, hogy van maga a szöveg, van a képanyag. Minden kép alatt vannak kérdések, amelyek részben a képre, részben a szöveghez tartozó kép és szöveg egységére, vagy együtt megjelenő információra kérdez rá. A legideálisabb az, ha ennek valamiféle kombinációját használják. Így az érdeklődés is könnyebben fenntartható. Arra törekedtünk, hogy a feladatok, a képek, a szöveg és a kérdések együtt „mozogjanak” egy órán. Különböző órákon különböző variációk használatával egyaránt működőképes.

Ez a könyv, ahogy Kormányos László Nagyvárad krónikája is utolsó lapjain a jelenhez közelít. Nyilván a legújabb kor történelmét tanítani is más kihívás, mint

a korábbi századok történéseit. Ez esetben milyen kihívást jelentett?

K. L.: Valóban nehéz, mert nem tudjuk, milyen közeli esemény milyen hosszabb távú hatást gyakorol. Egy jelenkori eseményt mindig nehéz megítélni történelmi szempontból. Mi a történelem? A történelem társadalomtörténet, gazdaságtörténet, kultúrtörténet, intézménytörténet stb. A történelemírásnak megvannak azok az elemei, amelyekből össze tud állni egy korkép. Ha például megnézem, hogy 1989 után a városban mi történik intézménytörténet vagy urbanisztika szempontjából, akkor nagyjából felrajzolhatók azok az események, amelyek össze tudnak állni valamilyen, a valósághoz közeli képpé.

V. Zs.: Mindvégig törekedtünk arra, hogy Nagyvárad történetét a maga teljességében mutassuk be, s ez a közelmúlta is érvényes. Nyilván vannak a könyvben részek, amelyek kicsit nagyobb hangsúlyt kaptak, például a középkor, Szent László király személyisége.

K. L.: A várostörténet egésze az ő életével, művével, ide temetkezésével függ össze, erre épül. Nagyvárad történelme aligha formálódik így, ha László király Zágráiban, a másik általa alapított püspöki székhelyen temetkezik. Nagyváradnak nem volt római múltja, a 9. században nem törzsi központ a honfoglalást követően. Várad egyszercsak lesz, s alig száz év alatt valósággal berobban a magyar középkor történetébe. És ez nem kérdés, hogy kinek az érdeme. A változások aztán izgalmas történelmi folyamattá tudnak összeállni, de sokkal zaklatottabbak, hektikusabbak Várad esetében, mint mondjuk Debrecen, vagy az olyan felvidéki városok esetében, ahova például el sem jutott a török. Mozgalmas történelme van Nagyváradnak, ám ebben több alkalmalmmal benne van egy mély tragikum is.

Beszámolók egy túlságosan zajos magányról

Jelen tárlat kiindulópontját az *O singurătate destul de zgomotoasă. Practici artistice neconvenționale în Atelier 35 Oradea și gruparea MAMŪ din Târgu-Mureș, 1978–1989* [Túlságosan zajos magány. A nagyváradi 35-ös Műhely és a marosvásárhelyi MAMŪ Csoport rendhagyó alkotói gyakorlatai, 1978–1989] (2022) című könyv alapjául szolgáló kutatások képezik. A kiállítás válogatás azokból a művekből és dokumentációs anyagokból, amelyek bemutatják két alkotóközpont köré csoportosuló művészek rendhagyó kiállításait, akcióit és munkásságuk epizódjait, valamint félmjelzik a művészek alkotói tevékenységét. A kiállítás célja reflektálni a művészek sokrétű tevékenységére és azon törekvéseire, hogy a hagyományos médiumoktól eltávolodva megújítsák a vizuális formanyelvet, valamint az, hogy bemutassa a fizikai, társadalmi és konceptuális terek sokféleségét, amelyeket a művészek saját intervencióik és kísérleteik révén hoztak létre egy döntően konformista és konzervatív társadalmi és szakmai közegben, amelyet nagymértékig áthatott a kor hivatalos ideológiája. Az intézményi terektől kezdve az utcán, a munkahelyen, az otthonon, a művész műtermén, a természeti környezeten és a postai levelezésen át egészen a „szigorúan bizalmas” térig, amelyet a politikai rendőrség állandó megfi-

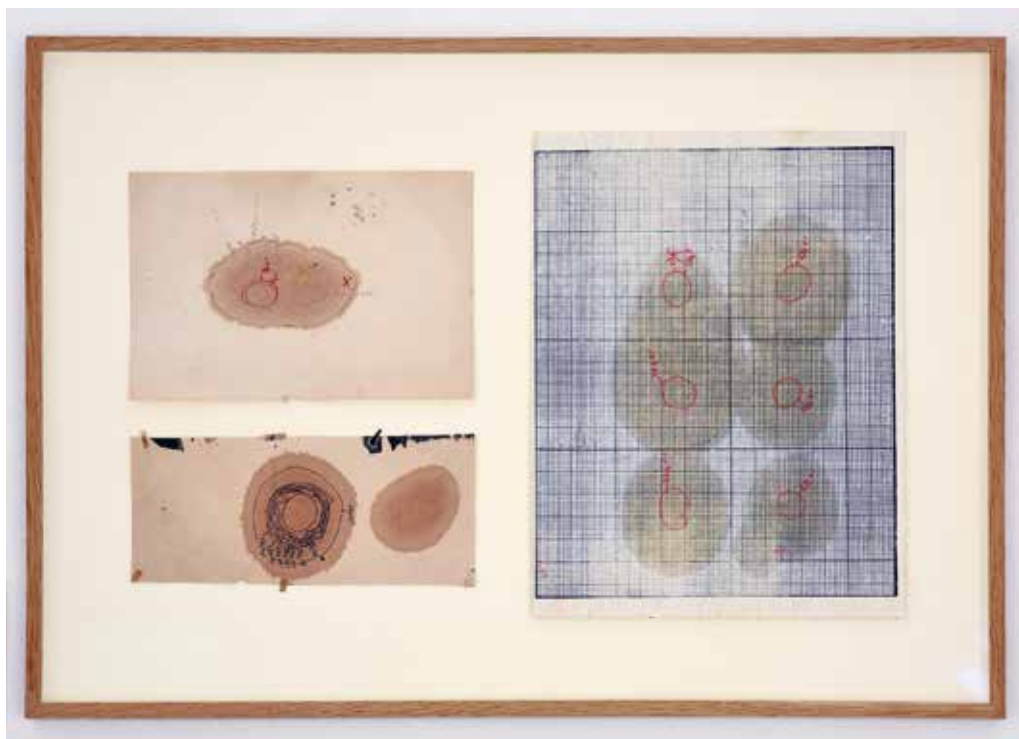

MĂDĂLINA BRAȘOVEANU művészettörténész, kurátor Nagyváradon él. Az államszocializmus időszakának romániai és regionális művészetét kutatja, különös tekintettel a művészeti mikroközösségekre, a konceptuális művészetre, az orális művészettörténetre, az archívum- és kiállítási tanulmányokra. 2019-ben védte meg doktori disszertációját a bukaresti Nemzeti Művészeti Egyetemen. Tagja volt olyan csoportos kutatási projekteknek, amelyek a romániai és kelet-európai művészetet vizsgálták a szocializmus időszakában. 2011-2012-ben a Colegiului Noua Europă – Bukaresti Felsőfokú Tanulmányok Intézete ösztöndíjasa volt, a GE-NEC program keretében a művészetek Romániában 1945 – 2000 között témakörben, a Getty Alapítvány támogatásával. Több kiadvány kiadásában működött közre, többek között *Arta în România între 1945-2000. O analiză din perspectiva prezentului* (2016); *Artists&Agents. Performance Art and the Secret Services* (2019); *Cadre (in)vizibile. Retorici și practici expoziționale experimentale în arta din România în perioada 1965 – 1989* (2019). 2019 és 2022 között az ARTMargins Online szerkesztője volt.

MAMŪ Csoport, Anyag helyzetteremtéshez, 1980, környezeti installáció és egy marosvásárhelyi könyvbemutatóon tartott happening. Kézzel készített brosúra dokumentumfotókkal. Elekes Károly jóvoltából

Onucsán Miklós,
Olajórák, 1977,
folyamat, rajz (olaj,
ceruza, golyóstoll,
papír). Ciprian
Mureşan / Plan
B Alapítvány
jóvoltából

gyelés alatt tartott, a művészek akciói minden teret keresztettek, benépesítettek és megjelöltek, a nyilvánosság eltérő szintjein, más és más intenzitással. E terek egyike sem volt világosan körülhatárolt, határaiak összemosódtak, és a manőverek, alkuk és adaptációk tágas színterévé váltak, ahol a művészet folyamatos történése zajlott, megkérdőjelezve és feszegetve a területét kijelölő határokat.

A kutatás során körvonalazódó egynémely visszatérő motívumhoz Bohumil Hrabal *Túlságosan zajos magány* című könyve szolgáltatja az analógiákat. A szabványosított és tervszerű termelés gépezetébe mellékszereplőként bevont, egy állami vállalat földalatti, mégis látható helyiségében tevékenykedő Hanta alakja erőteljesen idéz néhány

személyes és kollektív művészi életrajzot. Hanta csomagjai – az a sok archív anyag, amelyben válogatás nélkül értékes könyvritkaságokat pakol össze különböző eredetű papírhulladékkal, rendszerint régi mesterek műalkotásainak reprodukcióiba csomagolva azokat – visszhangra talált az általam tanulmányozott műtermi gyűjteményekben. Nem annak az archívumai ezek, amiről az akkori rezsim úgy döntött, hogy megőrzi és hivatalosan hirdeti magáról, hanem annak, amit a haladás nevében kidobtak és megsemmisítettek, hogy aztán feldolgozzák és újrahasznosítsák, miközben új eszmékkel, normákkal és értékekkel ruházzák fel. Hanta csomagjai azt az összetett konfliktust tükrözik, amely archívum/emlékezet többretű feldolgozásából ered. Az ellentmondást, ami abból származik,

Elekes Károly, Emlékek albuma és az Emlékek tárháza című installáció címkéje, 1981, Országos Ifjúsági Kiállítás: Medium, 1981, Sepsiszentgyörgy. A művész jóvoltából

hogy az önhistorizálás / önarchiválás összeütkezésbe kerül múlt hivatalossá tett változatával, amely továbbra is meghatározza a helyi művészet közelmúltjának kanonizálását.

A kutatás fő dokumentációs forrásait a művészek személyes archívumai és szóbeli beszámolóí képezték – azaz amit a „Hanta csomagjaiból” meg lehetett menteni –, ami olykor tetten érhető a tárlat szinkópáiban, törékenységében és (olykor) a torzításában, hiszen egyedül ezek a források őrzik a helyi művészet közelmúltbeli történetének egy összefüggő szeletét. A jelentőség, amit ezek az archívumok a helyi művészettörténet tanulmányozásában betöltenek, rámutat arra az egyre égetőbb szükségszerűségekre, hogy lehetőség szerint hozzáférést biztosítsunk, helyreállítsuk és megmentjük őket a várható pusztulástól, a művészek nemzedékeivel együtt, akik túlságosan zajos magányukban őket létrehozták.

MĂDĂLINA BRAȘOVEANU

Művészek: Antik Sándor, Baász Imre, Rudolf Bone, Ioan Bunuș, Elekes Károly, Ferenczi Károly, Garda Aladár, Dorel Găină, Gerendi Anikó, Jovián György, Kerekes Ujvárossy Gyöngyi, Kovács Karoy, Krizbai Sándor, Nagy Árpád, Onucsán Miklós, Dan Perjovschi, Radu Procopovici, Decebal Scriba, Szabó Zoltán, Szörtsey Gábor, Ujvárossy László.

A kiállítás kurátora Mădălina Brașoveanu.

A kiállítás július 26-ig tekinthető meg a sepsiszentgyörgyi Magma Kortárs Művészeti Kiállítótérben.

Fotó: Kispál Attila / MAGMA

24

MAMŰ Csoport, Május 1-jei akció, 1979. Dokumentumfotók egy Marosvásárhelyen, a Maros folyó partján tartott akcióról. Eredeti brosúra a Kultur Kontakt gyűjteményben, Bécs. Elekes Károly jóvoltából

Plakát és szórólap
a Dialógus c.
kiállításához,
1981, Nagyvárad,
ofszetnyomás.
Grafika: Ujvárossy
László. Ujvárossy
László jóvoltából

Alatta, mellette:
Jovián György,
Onucsán Miklós,
Ujvárossy László,
Dorel Găină
és Ferenczi Károly
munkái

KIÁLLÍTÓTERMI SZÖVEGEK (Mădălina Braşoveanu) Bevezető szöveg az 1. szekcióhoz

Más fizikai, társadalmi vagy szimbolikus terektől eltérően, ahol művészet zajlott vagy bemutatásra került, a kiállítótér előre kialakított és szabályozott, pontosan körülhatárolt keretek között, az állami kulturális intézményrendszerbe szervesen integráltan működött. A helyszínek hierarchiája, valamint a befogadott kiállítások státuszába beépülő ideológiai-kulturális hierarchia által erőteljesen meghatározott kiállítóterek a diskurzus rétegei, a konvenciók és a használat alapján különültek el egymástól. ami bizonyára az általuk bemutatott események viszonylatában is tükröződött.

A két művészközösség kezdeményezésével szervezett kiállítások némelyike markánsabban rendhagyó jelleggel bírt, annak ellenére, hogy egyazon állami kulturális intézmény égisze alatt zajlottak, vagy országos horderejük volt. Konceptiójukat általában az a vágy vezérelte, hogy a művészek a helyi művészeti közegetől elrugaszkodva „újat” vigyenek színre, új vizuális formanyelveket

próbáljanak ki, vagy megkérdőjelezzék a hagyományos formanyelvek konvencionális kereteit, „szembeszálljanak művészeti élet grafikusok, festők, szobrászok, textilművészek területeire való felosztásával” (Garda Aladár), és a művészetet mint egészet, mint „kommunikációs kultúrát” (Elekes Károly) értelmezzék, amely képes beleolvadni magába az életbe.

A *Dialógus* c. kiállítás, 1981, Nagyvárad

A 80-as évek során megszakításokkal megrendezett, változó mértékben rendhagyó kiállítások kronológiája szempontjából a *Dialógus* (1981), a nagyváradai Fialatok Alkotóköre művészcsoporthoz tartozó első csoportos kiállítása tekinthető a kiindulópontnak. A kiállítás témájául az alkotók az, egy művészettörténeti jelentőségű műalkotással/motívummal való párbeszédet választották, amely a helyi művészeti életre nem jellemző, a hagyományos médiumoktól eltérő műalkotások létrehozására ösztönözte őket. Valószínűleg ez a tény indokolta a kulturális hatóságok döntését, hogy a kiállításnak nem a galériában, hanem a Romániai Képzőművészek Szövetsége ülés-termében adtak otthont.

Krizbai Sándor: Sokszorosítás a művészetben, 1980, happening a Sokszorosítás a művészetben c. kiállítás megnyitóján, 1980–1981, a marosvásárhelyi Stúdió Színház előcsarnoka. Elekes Károly jóvoltából

Szabó Zoltán, Pretextil, 1981, a Textil c. a marosvásárhelyi Stúdió Színház előcsarnoka

MAMŰ (Marosvásárhelyi Műhely), a marosvásárhelyi Stúdió Színház előcsarnoka kiállítás programja, 1980–1981

A MAMŰ csoport fiatal művészei keresték a módját, hogy kialakítsanak egy magukat képviselő kiállítási stratégiát, de a Romániai Képzőművészek Szövetsége helyi fiókjánál nem volt ehhez kedvező a légkör. Végül a marosvásárhelyi Szentgyörgyi István (Stúdió) Színházi Intézet aulájában találtak egy olyan helyet, amely alkalmas volt művészeti kiállítások befogadására, és amelyet az Intézet rektora, Tompa Miklós színházigazgató jóvoltából e célra rendelkezésükre bocsátottak.

1981-es kiállításon bemutatott tárgy,
noka. A Szabó család jóvoltából

A művészek által javasolt kiállítási program, amelyet egy teljes évre terveztek, minden érdeklődő (hivatásos és amatőr) számára egyaránt nyitott volt, és tematikus kiállításokból épült fel, amelyek eszményi célja a művészi gondolat fejlődésének nyomon követése a kezdeti megfogalmazástól – a *Rajz* című kiállítás –, a vegyes technikák és vizuális nyelvek által kínált megoldásokon és lehetőségeken át egészen a végső pillanatig, a szintézisig – a tervezett utolsó kiállításig, a *Vegyes technikák* címűig. Jól érzékelhető a kiállítás programjában a „nagy médiumok” mint öncél hiánya, csakúgy mint a művészet racionális dimenziója és a különböző művészeti médiumokra jellemző nyelvek közötti határok elmosása

iránti érdeklődés, amely törekvések célja a helyi vizuális kultúra konzervatív alapjainak megtörése volt.

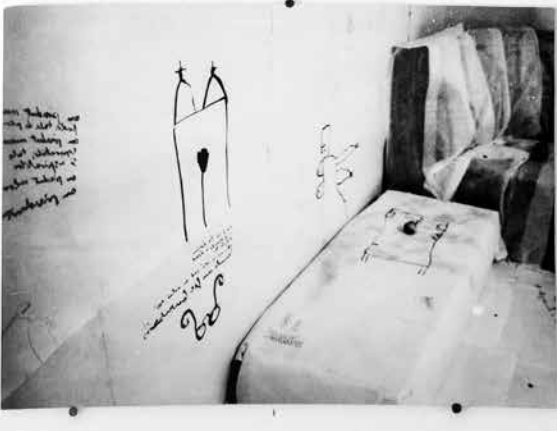
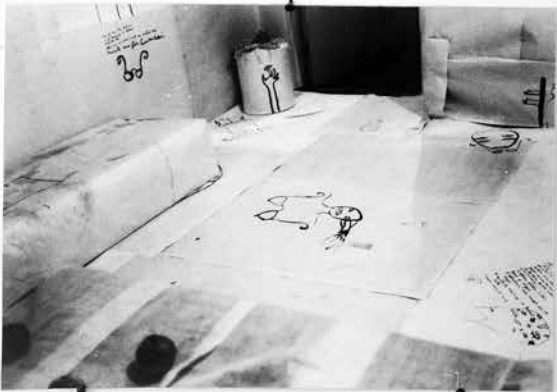
Nehéz megítélni, hogy maguk a kiállítások milyen mértékben tükrözték a Stúdió Színház előcsarnokának kiállítási programjában felvázolt törekvéseket, tekintettel az események jellemzően hiányos dokumentációra. A kiállítássorozat az első öt nyilvános megnyitó után abbamaradt, mivel a helyi Kulturális Bizottság irredentizmus és sovinizmus gyanúja miatt nem adott rá engedélyt.

Országos Ifjúsági Kiállítás: *Medium*, 1981, A Kovászna Megyei Múzeum Művészeti Galériája, Sepsiszentgyörgy

Általános látkép az Országos Ifjúsági Kiállításról:
Medium, 1981, Kovászna Megyei Múzeum Művészeti Galériája, Sepsiszentgyörgy. Elekes Károly jóvoltából

Általános látkép az Országos Ifjúsági Kiállításról:
Medium, 1981, középen: Ioan Bunuş, *Térbeli diptichon, folyamatinstalláció*, 1981, Kovászna Megyei Múzeum Művészeti Galériája, Sepsiszentgyörgy. Elekes Károly jóvoltából

26

Dan Perjovschi, Piros almák Liának, 1988, dokumentumfotók az akcióról és a környezeti installációról a művész nagyváradi otthonában. A művész jóvoltából

Az évtized legfontosabb, egy új művészeti generáció konfigurációját megerősítő kiállításai egyikének tekinthető *Medium* kiállítás, amelyen belül nagy arányban mutatkoztak be a nem hagyományos művészeti gyakorlatok, a marosvásárhelyi MAMŰ csoport környezetében, a stúdiószínházi kiállítási program megszűnésének kontextusában és Baász Imre művész támogatásával jött létre, aki akkoriban a sepsiszentgyörgyi múzeum művészeti osztályát vezette. Ezeket a mérföldköveket figyelembe véve, a *Medium* a Stúdió Színházban 1981-re tervezett, de soha meg nem valósult utolsó kiállítás – a „szintézis pillanataként” jellemzett *Vegyes technikák* – nagyobb léptékű materializációjaként értelmezhető.

A kiállítás címét Marshall McLuhan elhíresült kijelentése, „a médium az üzenet” ihlette, Elekes Károly korábbi címjavaslata, a *Matrix* helyett. A *Medium* olyan címmek tűnt, amely pontosabban kifejezi a szervezők szándékait, és hangsúlyozza azt a „közvetítő” szerepet, amelyet a kiállított művektől elvártak, ellentétben a kiállított művek megváltoztathatatlan státuszával.

MÁS TEREK Bevezető szöveg a 2. szekcióhoz

A művész otthona vagy munkahelye, az utca, a negyed, a park, a gyűlésterem, a templom, a villamos vagy a különböző természeti övezetek voltak azok a közvetlen terek, amelyekben a művészek éltek (ezek voltak a *megélt* terek), és ugyanennyi más tér, amelyekben a művészet megtörtént. Azok a helyzetek és események, amelyek révén ezek a más terek létrejöttek, a művészet előállítására és bemutatására hagyományosan kijelölt helyszíneinek elmozdulását vagy kibővülését jelezték, és a közvetítés és a dialógus, az elmozdulás és a visszatérés, a jelentések és a feszültségek generálásának időszakában jöttek létre. Anélkül, hogy rejtett helyek lettek volna, mindig is marginálisak voltak – mindenekelőtt a művészet területének szélei –, és különféle művészi „vándorlásoknak” adtak otthont, amelyek a művészek által aktívan használt jelen mindennapi valóságában gyökereztek.

A kiállítótérrel ellentétben ezek a más terek, ahol a művészet zajlott, szabadabbak voltak, még ha korlátozott értelemben is. A kiállítási hagyományt tekintve azért voltak szabadabbak, mert olyan helyek voltak, ahol nem léteztek hosszú múltra visszatekintő szabályok, amelyek felszabadították az alkotás aktuálisát a „kiállítható”, kész mű létrehozásának igénye alól. Bár ritkán használták ki szélsőséges változatban, ez a lehetőség nagyobb lazaságot adott a művészi aktusnak a váratlansággal szemben, és folyékonyabbá tette azt, hangsúlyozva annak eseményszerűségét. A művészileg „gyarmatosított” terek szubjektív szinten is szabadabbak voltak – mivel kevésbé voltak ismerősek mint alkotásnak otthont adó helyek, ebből a szempontból fel kellett fedezni őket, és nagyobb fokú játékosságot indukáltak.

Azt, hogy ezek a más terek szabadabbak voltak-e az ideológiai nyomástól, amely a kulturális mezőt általában jellemezte, továbbra is a legnehezebb megítélni. Ha létezett egy belső cenzúra, amely a műteremtől a kiállítóteremig kísérte az alkotást, akkor ugyanez a cenzúra hasonló paraméterekkel működött minden olyan területen, ahol művészetet hoztak létre vagy mutattak be, anélkül, hogy státuszuk vagy helyük miatt lényeges különbség lett volna.

Műhely az otthonban

A művész otthona, egy olyan hely, amely alkalmanként otthont adhatott az alkotótevékenységeknek, a műterem társterévé vált, amikor nem egyszerűen pótolta annak hiányát. Az „otthon dolgozó művész” a volt szocialista országok művészetének *topos*ának tekinthető, és számos példa van arra, hogy a művészek – új nyelvezetet és a hivatalos intézményi formák alternatíváit keresve – otthonukat privilegizált területté tették, amely különböző mértékű láthatósággal rendelkező művészeti eseményeknek vagy napi kreatív tevékenységeknek adott otthont.

Az „otthoni munkavégzés” helyzetei nem a művészi gyakorlat műtermen kívüli migrációját jelentették, hanem a műterem mint kizárólag az alkotásnak szentelt tér felerősítését vagy helyettesítését, aminek az volt a funkciója, hogy megerősítse a művészek szakmai és mindennapi élete közötti folytonosságot, elmosva a határokat, amelyek elválasztották volna őket egymástól. Főként az esemény rangjára emelt performatív epizódokat vagy banális történéseket dokumentáltak – a fennmaradt példák némelyike még a kor anyagi kultúrájának részleteit is feltárja – olyan képeket, amelyek részletesebben tükrözik az életet mint olyat.

Műhely a munkahelyen

A tervszerű termelés gépezetében alkalmazottként, különböző, a tanulmányaik profiljával többé-kevésbé összeegyeztethető pozíciókban dolgozó művészek „dolgozó emberek voltak egy munkásállamban” (Haraszti Miklós), főállásban intézmények-

Ferenczi Károly, a Családi gyufa lakásakció fotói, 1982, a művész alkotásaival, amelyek a lázadás allegóriáit fejezték ki, a R-Evolúció az előtérben és az R.R.R. zászló a háttér falán. A művész jóvoltából

ben, gyárakban vagy az oktatási rendszerben. E rendszer gazdaságosságából eredően a műterem a „munkaidőn túli” óráknak szánt hely státuszával rendelkezett, míg a munkahely valamelyik állami vállalatnál volt az a fő hely, ahová a polgár-művész munkája jog szerint tartozott.

A különböző akciók és intervenciók, amelyeket a művészek a munkahelyükön vagy az iparosított termelés különböző kontextusaihoz szorosan kapcsolódva hajtottak végre, így a műtermi munka egy alosztályát jelentik, amely általánosságban úgy értelmezhető, mint hagyományos hely, ahol a művész munkáját végzi és elhelyezi.

Ujvárossy László, Kéz – fej akció, 1984, kísérlet egy kisegítő iskola tanulóival, dokumentumfotók. Az Erdélyi Művészeti Központ Egyesület jóvoltából, Sepsiszentgyörgy

Rajztanárként egy nagyváradi kisegítő iskolában, Ujvárossy László arra ösztönözte a diákokat, hogy rajzolják meg saját kezüket, és minden egyes rajzot fotókkal dokumentált, a szerző portréjával és a modellként szolgáló kézzel együtt. A művészt a kognitív fogyatékossgal élő gyermekek fiziognómiája, anatómiája és a rajzon keresztül történő kifejezőmódja közötti összefüggések tanulmányozása érdekelte, archetipikus vizuális struktúrák reminiscenciáit azonosítva ezekben a rajzokban.

Ujvárossy László és Ujvárossy Kerekes Gyöngyi, A fény lenyomata, 1981, dokumentumfotók és tárgy (vászon ceruzarajzzal és hímzéssel). A művészek jóvoltából

Ioan Bunuș, Felhívás a „T” akcióban való részvételre, 1980, eredeti gépelt dokumentum. Onucsán Miklós jóvoltából

Onucsán Miklós, Véletlen installáció, 1981, dokumentumfotók egy talált installációról, Nagyvárad. A művész jóvoltából

Ujvárossy László, Lépés (vagy Utazás), 1983, dokumentumfotók az akcióról, Galántai Györgynek dedikált tárgy (bronz sportcipőtalp). A művész jóvoltából

Köztér

A művészeti gyakorlat nomád jellege a köztereken általában külön jelzések nélkül zajlott, amelyek megmagyarázták volna, hogy ott művészet folyik. A művészek tevékenysége a mindennapi élet hétköznapi helyszínein nem korlátozódott spontán vagy kifejezetten egy adott helyre és alkalomra tervezett akciókra és folyamatokra, hanem magában foglalta a mindennapok nem irányított/nem szándékos felfedezését is, ahol kreatív megközelítéseik számára hasznos helyzeteket, eseményeket vagy tárgyakat azonosítottak, vagy ahol a banális, önmagában is érdekes életet figyelhették meg. Vándorlásaik és kreatív intervencióik révén a művészek új kulturális területeket nyitottak meg, és tanúságtételeket hoztak létre a térrel kapcsolatos tapasztalataikról, amelyben az ember él, amelyet folyamatos entitásként érzékeltek, amelyet átjárások, visszatérések és

közvetítések jellemeznek, és amelyet az emberi és művészi lét belakott és bejárt, kisajátított és alkalmazkodott hozzá.

Az akciók és intervenciók láthatósága a köztereken helyzetéről helyzetre változott, a legtöbbjük potenciálisan bárki számára művészetként látható volt, és éppen azért maradt láthatatlan, mert túl kevesen vették észre őket. Az eseményeknek ez a kategóriája a tág értelemben vett nyilvános térhez tartozik, amely az utcákon, tereken vagy különböző kollektív összejöveteleken lokalizálható. De mivel gyakran nem volt közönségük, a művészet láthatatlan formái voltak a köztérben. Más helyzetek és események kevésbé frekvenciált vagy kevésbé látogatott helyeken zajlottak, például inaktív városi területeken vagy a városokon kívül, a természetben, olyan helyeken, amelyek egy elszigetelt nyilvános térhez tartoznak.

A műhely – határterület

Van néhány fennmaradt példa, amelyekben közvetlenül vagy közvetve megjelenik a műterem vetülete mint a művésznak, az alkotás folyamatának és eredményének, valamint a művész saját eszközei kalibrálásának helye. Ami magát a munkaterületet illeti, az a „nyitott műterem” vagy a műalkotással együtt különböző formában kiállítható tér hiposztázisában tematizálódik. A műterem funkciója, mint az alkotás mozdíthatatlan származási helye és elsődleges helyszíne, az itt bemutatott művekben migrációs potenciált kap, különböző stratégiák révén, amelyek áthelyezik és forgalomba hozzák, explicit vagy implicit módon, a műalkotással egy helyen.

Ennek az áthelyezésnek a legközvetlenebb működési formáját a fotográfia közvetítette, és a performatív vagy folyamatszerű szituációkat rögzítő dokumentarista műterem-fotókban materializálódott. Máskor ez a transzfer úgy valósult meg, hogy a művet képező hordozható tárgyba integrálták azt a technikai-időbeli folyamatot, amely révén a mű megszületett, és amely elkísérte, bárhová is ment, a gyártási forgatókönyvbe sűrítve azt a többé-kevésbé privilegizált teret, ahonnan a mű származott.

Onucsán Miklós, Patkót locsoltam, mint egy virágot, 1983, folyamat és tárgy (rozsdá, vászon). A művész jóvoltából

Mail art / Securitate

1982. május 7-én a nagyváradi Ioan Bunuș egy képeslapot küldött barátjának, a marosvásárhelyi Elekes Károlynak „Ó, avatkozzunk be művészileg a képeslapokba!” szöveggel. A felkérés elindította a *Postai művészeti naplót*, a két művész közötti napi *mail art* levelezést, amelyet egy évre terveztek, és amelynek végén tervezték kiállítani az összegyűjtött anyagot. A *Napló...* minden egyes darabja egyedi volt, és a két művész gondosan számon tartotta őket: a képeslapok tartalmába gyakran bejegyezték, hogy hány nap telt el, és hány nap van még hátra az egy-éves időszakból.

Számos, a művészek által speciálisan tervezett és készített bélyegzőlenyomat, valamint az alternatív (postai) művészetet dicsőítő különböző szlogenek keringtek a képeslapokon, amelyek játékos szelvényekben és a kollázst, a különböző grafikai intervenciókat, a fényképezést és a sorozatos képeslapok újrafelhasználását ötvöző vizuális átültetésekben örökítették meg gondolatokat, megfigyeléseket, mindennapi eseményeket vagy kulturális eseményekről szóló információkat. A *Postai művészeti napló* projekt soha nem fejeződött be, mivel Ioan Bunuș emigrációja miatt leállt, és a napi levelezés során keletkezett anyag nagy része elveszett.

Elekes Károly, Repülő tárgy (mail art), 1982–83, postai levelezés Ioan Bunușsal. A művész jóvoltából

A falon: MAMŰ akciók a Vizeshalmoknál

Farkas István, az elfelejtett rendező

*„Amikor őt kinevezték ide rendezőnek,
akkor eléggé állóvíz volt... és amikor ő bekerült ide,
elkezdett forni körülötte a világ.”*

Farkas István 1968-tól főrendezője volt a Nagyváradi Állami Színháznak (ma Szigligeti Színház). Húszéves rendezői munkássága alatt Nagyváradon túlnyomórészt vígjátékokat rendezett, ami nem állt annyira messze az addig megszokott könnyedebb daraboktól. A sajtó a legjobb rendezői tulajdonságai közé sorolta a másokat megszegyénítő vígjáték-rendezéseit, elismerést szerzett társadalmi és szakmai téren is. A több mint ötven vígjáték, illetve könnyedebb darab sorát mindössze néhány komorabb hangulatú dráma egészítette ki az 1966 és 1989 közötti időszakban, amikor ő kezdetben vendégként, majd főrendezőként erősítette a nagyváradi társulatot.

32 Hajdu Géza színművész, a nagyváradi Szigligeti Társulat korabeli és mai tagja elmondása szerint a nagyváradi színház fennmaradásában hatalmas szerepet játszott Farkas István, aki szinte teljesen megújította a társulatot, számos fiatal tehetséget alkalmazott és sokan mellette váltak igazi színésztehetséggé. Állítása szerint: *„amikor őt kinevezték ide rendezőnek, akkor eléggé állóvíz volt... és amikor ő bekerült ide, elkezdett forni körülötte a világ.”*¹

Felmerülhet a kérdés, ha Farkas István ekkora jelentőséggel bírt a nagyváradi színjátszás terén, hogy történhet az, hogy a nevét mégis oly kevesen ismerik, miért nem őrzi a kulturális emlékezet? Meglepőnek tűnhet, de Farkas István kortárs volt Szabó József Ódzsával, sőt, ennél több, barátok voltak. Azzal az Ódzsával, akinek a neve viszont gyakran szerepel a színház múltjára emlékezők körében, valamint Szombati Gille Ottóval, akinek rendezéseit szintén nagy elismerés övezte. (...) A közel ötven Nagyváradon rendezett előadás a rendező tehetségén kívül mutatja azokat az elvárásokat is, amelyeket a nézők és a sajtó állított a színház elé, a műsorrend kötöttségeit, a színház lehetőségeit és határait, illet-

OROSZ TIMEA-Gabriella (1999, Szilágysomlyó) a Babes-Bolyai Tudományegyetemen (alapszak) és a Partiumi Keresztény Egyetemen (mesterszak) végzett. 2021-től magyartanár. Kutatási területe a 20. századi romániai magyar színháztörténet.

ve a vidéki és városi színházak különbségeit. Farkas István tudatosan épített karriert futott be, amely izgalmas problémák elé állította a tehetséges rendezőt.

Farkas István és a többiek

*„Ódzsát kellett hagyni, hogy álmodozzon,
ő a realitást nézte”*

Farkas István rendező 1929-ben született Nagyváradon. Színházi pályafutását a marosvásárhelyi Szentgyörgyi István Színművészeti Intézet rendezői szakán kezdte, itt tanult 1949 és 1953 között. Rendező elsőként Nagybányán volt 1953 és 1956 között a Harag György kezdeményezésére létrejött színháznál, majd 1956 és 1965 között Szatmáron, 1965 és 1967 között Marosvásárhelyen, 1967 és 1969 között ismét Nagybányán, végül 1969-től a Nagyváradi Állami Színháznál rendezett.² A Harag György társulatában állandó tagként megjelenő rendező Nagyváradon nemcsak a színházban, hanem kezdetben a bábszínházban is rendezett előadásokat, ahol már határozottan megmutatkozott a nézőpontváltásra való törekvése, amelyet a már említett társulat tagjaival közösen osztottak. Szabó József Ódzsa és Farkas István közös múltja a gyermekkori barátságig nyúlik vissza. Együtt végezték a középiskolát, majd az egyetemet számos ismert és elismert rendező és színésztársukkal, később együtt alapították a nagybányai magyar társulatot, az 1960-as évek végétől pedig együtt alakították a Nagyváradi Állami Színház

¹ *Interjú Hajdu Gézával.* Orosz Timea-Gabriella, Nagyvárad, 2023. június 5.

² Katona Szabó István: Az új élet lexikona 58. *Új Élet*, 14/22, 1972, 19.

Farkas István rendező

magyar tagozatának arcukat.³ Mindazonáltal, hogy Farkas István főrendezője volt a színháznak, majd később társulatvezetője, a köztudat mégis Ódzsa árnyékában tartja.

A rendezőről a szakirodalom kevés életrajzi információt őriz, elvéve lehet ráakadni a nevére Harag György, Ódzsa és más rendezőkről vagy színészekről szóló életrajzi szövegekben. Életpályájának összefoglalását Halász Anna *A Hét* 1989-es februári cikkében végezte *Egy pálya állomásai* cím alatt.⁴ Az említett cikk Farkas István január eleji sajnálatos infarktustól visszatekintve számolt be a rendezéséről. Munkásságában elsőként a *Kerge birka* ötletes és eredeti előadása hozta meg számára a sikert, amely már pályakezdőként kimagasló újítást jelentett a korabeli színjátszásnak. A cikk kiemelte még *A Szerelem*, *Tündérlaki lányok*, *Nem élhetek muzsikaszó nélkül*, illetve a Shakespeare-darabok közül a *Rómeó és Júlia*, *Szeget szeggel* című előadásokat, a *Nóra* és *Alku*, az *Irgalmas hazugság* és a *Napos oldal* rendezését, majd a befejezetlenül hagyott *Szomorú vasárnap* stúdióelőadást.⁵ Annak ellenére, hogy a

³ Bíró Árpád Levente: Megalkuvás nélkül. Szabó József Ódzsa Színház álom-indulattal című életrajzi kötetéről. *Játéktér*, 5/3, 2016, 58–60.

⁴ HALÁSZ ANNA, Egy pálya állomásai, *A Hét*, 1989.02.09., 20/7, 6. old.

⁵ *Uo.*

70-es évekre az irodalom és színház vezető műneme a dráma lett, ami a romániai magyar színházakat illeti, Farkas megmaradt a vígjátékok rendezésénél, és ezt elismerte a szakirodalom.⁶ A hatvanadik születésnapja előtt néhány héttel hunyt el, Gyöngyösi Gábor személyes hangvételű cikket jelentetett meg a *Film Színház Muzsika* februári lapjain, amelyben szintén elismerően írt a rendező önálló és Harag Györggyel közösen elért sikereiről.⁷

A hiányos források miatt a rendezőről elérhető információk java részét csupán a sajtó őrzi. Munkássága alatt többször érte kritika azért, mert a tragédiákból, nehezebben befogadható művekből vígjátékot faragott, ami tetten érhető volt a színészi játékon, ahogyan a darabok egészén is. (...) Ugyanakkor számos ősbemutatóval is gazdagította a színházi repertoárt, amely kísérletet a sajtó pozitívan fogadott, hiszen a nagyváradi színháznak meghatározó szerepe volt a kulturális meghatározottság, a közösségi emlékezet fenntartásában és formálásában.

Politika és színház

„Szerencsétlen Farkas Pistának volt egy hátránya: minden, amit más rendezők nem akartak megcsinálni, azt neki kellett”

Farkas István egy olyan időszakban próbált a színi élet vezetője lenni, amikor bárminemű vezetőnek lenni nem volt egyszerű. A helyi magyar színházak, ahogyan egyéb intézmények is komolyan alá voltak vetve a cenzúrának, állandó falakba ütköztek akkor, amikor próbáltak tükröt tartani az aktualitásnak. A műsorpolitika kötöttségei miatti feszültség egyértelműen látszott a repertoár kialakításán, amelynek eredményeként számos román szerző, illetve Romániában élő magyar szerző kevésbé sikeres darabja is előadásra került. Ezek a darabok számottevő része a kötelezően játszottak közé tartozott, amelyeket a színháznak politikai nyomásból kellett műsorra tűznie, de volt közöttük olyan is, amelyet abból a célból játszottak, hogy ezzel a helyi magyar szerzőket népszerűsítsék. Farkas István rendezte az említett darabok jelentős részét.

Hajdu Gézát idézve: *„szerencsétlen Farkas Pistának volt egy hátránya: mindent, amit más rendezők nem akartak megcsinálni, azt neki kellett megcsi-*

⁶ KÖTŐ JÓZSEF, Az erdélyi magyar színháztudomány, *Symbolon*, 3/2002, 241–259. old.

⁷ GYÖNGYÖSI GÁBOR, Farkas István, *Film Színház Muzsika*, 1989.02.04., 33/5, 23. old.

nálni”⁸ Ugyanerre világított rá Meleg Vilmos is, a vele készített interjújában: „Ódzsát kellett hagyni, hogy álmódoszon, ő a realitást nézte”⁹ Mindez nem pusztán a két rendező kontrasztját élesíti, hanem magyarázatot ad számos felmerülő kérdésre. Farkas István legnagyobb hátránya abból fakadt, hogy vezetői pozícióban volt. Így felelősséggel tartozott nemcsak a saját rendezéseikért, hanem a társrendezőik munkájáért is, ahogyan a teljes színházi repertoárért. Azon állt vagy bukott a színház, hogy megfelel-e a politika elvárásainak, amelyeknek személyesen neki kellett leginkább eleget tennie. Ő volt az, aki döntéseivel életben tartotta éveken keresztül a nagyváradi magyar színjátszást, hiszen megrendezte azokat a darabokat, amelyek kötelezők voltak, viszont társai nem szívesen rendezték volna.

Mindennek előzményei visszavezethetők az 1948 júniusában kezdődő államosításra, ami közvetlen módon befolyásolta a színházakat, még inkább az erdélyi magyar nyelvű színházakat. Amellett, hogy anyagi nehézségekkel küszködtek, a műsorrend átgondolásán és elfogadtatásán is dolgozniuk kellett, hiszen az új korszak új elvárások elé állította a színházakat. Az 1950-es évek második fele átmeneti időszakot jelentett a színházak történetében. A hirtelen és gyökeresen változó politikai és társadalmi helyzet határozottan befolyásolta a színházi életet is, nézői és intézményi szempontból egyaránt. Az útkeresés jellemezte a színházat, hiszen számos új korlátnak és elvárásnak kellett megfelelnie.¹⁰ Ebben az időszakban a társulatok sajátos problémákkal néztek szembe, amelyek egy rendező esetében a színházi repertoártól a színészi játékon át a sajtóvisszhangig terjedtek. Mindez csak erősödött a huszadik század második felében.

Rendezőként Farkas István a leginkább megfelelt annak a feladatkörnek, ami a színház kulturális irányítását jelentette. Érkezésétől haláláig a színház magyar tagozatának művészeti vezetője volt¹¹, aki-

nek beleszólása volt a műsorrend kialakításába, a repertoár elosztásába. Mindemellett a korszakban működő kritikai bizottság tagja is volt, akik minden elkészült előadás bemutatóját megelőzően megtekintették és mélyebben megvizsgálták a darabokat annak érdekében, hogy kiszorítsanak minden olyan „hibát”, amivel esetleg a színre vitt darab sértette az akkori politikai rendszert. Akár le is vehették műsorrendről az adott darabot, ha azt összeférhetetlennek találták a román kommunista rendszerrel.¹² Ennek érdekében a rendező részt vett a próbákon, figyelemztette a társulatot az esetleges fennakadásokra, hiszen ő felelt mindazért, ami színpadra került.

Azt, hogy mekkora nyomás volt egy társulatvezető vállán, talán leginkább az a néhány év bizonyítja, amikor a társulat menesztette Farkas Istvánt, és a helyébe Kelemen István került. Erről Hajdu Géza emlékezett meg 2020-ban megjelent beszélgetés-kötetében: „A színész sohasem elégedett. Meglephet, de én nagyon szerettem Pistát, mert zseniális rendezőnek tartom, mint tagozatvezető azonban nem állt a helyzet magaslatán. És akkor, a '70-es évek legelején újabb, nagy megújulási hullám érte el a színházat, és ez már nem hozzá kötődött, hanem Ódzsához. Ahhoz a Szabó Józsefhez, akit maga Pista hozott Váradra, mert barátok is voltak, és mégis... Ódzsa összebarátkozott az irodalmi titkár Kelemen Istvánnal, s egymásban szellemi társra leltek. Azt, hogy a háttérből ki mozgatja a szálakat, mindenki tudta s egyet is értett a mozgóató szándékával és egy rendkívül viharos gyűlés után mi a másik Pistát, Kelemen választottuk tagozatvezetőnek. A megyei vezetés el is fogadta a társulat akarátát. És jól tettük. Kelemennel ugyanis valóban bekövetkezett az a szellemi változás, amelyre akkor áhítoztunk. Sohasem felejttem el: már az 1973–1974-es évadban elértük azt, hogy a színházi dolgokban mértékadó Kántor Lajos a váradi színiévadot a legjobbnak nevezte a hat erdélyi magyar színház vonatkozásában.”¹³ Az elmondottak alapján tehát Farkas István rendezőként újítást hozott a színházba, azonban társulatvezetőként túlságosan bele tudott helyezkedni a béke fenntartására kialakított színházi légkörbe, így magyarázható az, hogy a színészeknek valami újra volt szükségük. Kelemen István azonban, bár a társulatnak megfelelt, nem tudott a politikának megfelelni, így beleroppant a külső nyomásba: „Kelemenre már azt megelőzően súlyos nyomást gyakoroltak az akkor arra illetékes szervek: többrendbéli házkutatások voltak nála, meghurcolták, mire lépett, vagy lépnie kellett és a Magyarországra település mellett döntött.

34

⁸ Interjú Hajdu Gézával.

⁹ Interjú Meleg Vilmostal. Orosz Tímea-Gabriella, Nagyvárad, 2023. június 5.

¹⁰ János Szabolcs, Színház és lokális emlékezet: Taub János A róka meg a szőlő című előadása a nagyváradi színpadon (1958) 1. old.

¹¹ Azon évek kivételével, amikor leváltották Kelemen Istvánra. („Akkor, amikor két év múlva leváltottuk Farkas Pistát, magam is abban a táborban lelkesedtem, amely gyűjtötte az aláírást ellene. Emlékszem, a Stúdió 99-ben volt a társulati gyűlés és nagy garral menesztettük is a tagozatvezetői funkcióból.”) Nagy Béla, Thália ölében. Hajdu Géza. Varadinum Script Kiadó, Nagyvárad, 2020, 88–89. old.

¹² Interjú Meleg Vilmostal.

¹³ Nagy Béla, Thália ölében. Hajdu Géza. Varadinum Script Kiadó, Nagyvárad, 2020, 88–89. old.

Varga Vilmos és Cziki László egy Farkas István rendezte vígjátékban, G. Ciprian: *A gebés ember* című darabjában

Az volt a bűne, hogy új szellemiséget vezetett be a színházba, hogy felfedezte: a váradi magyar színházasok éppen akkor 175 évesek, amit meg kell, meg kellett volna ünnepelni...¹⁴ Ezt követően ismét Farkas István lett a társulatvezető¹⁵, és ennek megfelelően alkalmazkodott ő és a színház teljes társulata ahhoz a minimálisan megengedett előadásrendhez, amivel életben maradhatott a nagyváradi kulturális élet és a színház.

Mit lehet és mit nem?

„Az volt az az előadás, aminek a bemutatóján a végén kimentünk meghajolni és nem mertük felemelni a fejünket, annyira szégyelltük magunkat”

A romániai magyar színháztörténet nem számol be annak okairól, hogy a huszadik századi politikai elnyomás milyen darabokat eredményezett a magyar színpadokon. Ennek oka egyrészt az azóta elkerülhetetlenül létrejött időbeli távolság, illetve azok a beépült viselkedésformák, amelyek napjainkban sem engedik azokat beszélni, akik megélték azt a korszakot, amikor nem lehetett akármiről szót ejteni. Mindez megmutatkozott a mindennapi életben, de talán még erősebben a romániai magyar kulturális és irodalmi közegekben. Képtelenség már minden akkori döntésnek a miértjére választ találni, hiszen sem a sajtó, sem a magánemberek nem tudták/akar-

ták ezeket a válaszokat nyíltan megfogalmazni. Tiltott téma volt minden, amit államtitoknak minősítettek, illetve azok az irodalmi művek, amelyeknek szerzői vagy témái veszélyeztették a hatalmon levő pártot.¹⁶ Ennek ellenőrzése érdekében jöttek létre a felülbíráló tanácsok a színházakban, amelyek minden előadást átvizsgáltak a nézőtermi megjelentetés előtt. Hajdu Géza színművész így emlékezett vissza erre az időszakra: *„Ami feltűnő volt: ebben az időben, vagyis a '70-es évek második felében egyre több úgynevezett hazai darabot kellett játszani, így léptek be a képbe a Méhes-színművek, ugyanakkor megszaporodtak a román szerzők színművei. Arra emlékszem, hogy ebben a tekintetben, mint rendező, mindig Farkas Pista vitte el a balhét, amennyiben ő volt a főnök s neki kellett magára vállalnia a román darabok rendezését.”*¹⁷

Mindennek bizonyítására lényeges megfigyelni az 1974-1975-ös évad *Juhmarta ember, avagy: a kísértetnyáj* című előadást, amely Vasile Rebreanu drámája alapján készült. A szerző a darab megjelenésekor a Kolozsvári Rádió igazgatója volt, így a dráma – bár ezt a sajtó nem támasztja alá, de a színészekkel készített interjú alapján bizonyosnak tűnik – a szer-

¹⁴ *Uo.*, 111–112. old.

¹⁵ *Uo.*

¹⁶ Plainer Zsuzsa, *Despre vigilența ideologică. File din istoria cenzurii instituțiilor (maghiare) orădene în regiunea Ceaușescu: presă, filarmonică, teatru*. Editura Institutului pentru studierea problemelor minorităților naționale, Kolozsvár, 2019, 48–49. old.

¹⁷ Nagy Béla, *Thália ölében*. Hajdu Géza. Varadinum Script Kiadó, Nagyvárad, 2020, 112. old.

ző funkciója miatt kerülhetett színpadra. A darabbal kapcsolatban fogalmazta meg Hajdu Géza színművész, aki Feri szerepében játszott benne: „*az volt az előadás, aminek a bemutatója végén kimentünk meghajolni és nem mertük felemelni a fejünket, annyira szégyelltük magunkat*”.¹⁸ Ugyanitt említette, hogy nem a rendezői és színészi teljesítmény volt a darab buktatója, hanem az irodalmi érték hiánya. A *Fáklya* napilap egy cikke alapján a rendezés ötletes volt, bár a nézőkkel való kapcsolat helyenként kisiklott olyan elemek miatt, amelyek bár burkoltan kimondva, de a szerzői meglátások kevését jelentették: „*Farkas István rendezése ötletes, játékokban bővelkedik, és olyan fajta erős humorral él, amelyet kedvel a helybeli néző. A szereposztás jó, a Miske László, Vándor András kettős majdnem pontosan fedi a szerzői instrukciókban kirajzolódó pár alkati jellembeli körvonalait (...) az előadás és a közönség kapcsolata olykor, akár a párbeszéd, eleven, serkentő, de amikor megszakad, kínos rövidzárlat érzete áll be. Mintha a fedezet nélküli buzgóság, a piros telefonon ismétlődő túlteljesítés a színpadi megvalósítás területén is 'túlteljesítés tárgyát képezte' volna. Márpedig a túlzás annak a hitelét rontja, amit épp hangsúlyozni kíván.*”¹⁹

Tudor Popescu darabjai egyébként feltűnően gyakran jelentek meg a romániai magyar színházak műsorrendjében. A sajtó alapján a „*legtöbb színházunknál műsoron tartott színpadi szerzőnk, aki az elmúlt két esztendőben hazai magyar színpadjainkon is megtalálta a maga helyét.*”²⁰

Közben a kötelezőnek tekintett darabok mellől kiszorultak a kedvelt darabok. A nézői igények felmérése érdekében a színészek üzemlátogatásokat tettek, ahol gyakran azzal szembesültek, hogy a nagyváradai színház operett-jellege még évtizedek elteltével sem fakult, hiszen a közönség a

Csárdáskirálynőt várta. Nagyváradon 1968-ban játszották az utolsó operettet, a *Luxemburg gróffját*. Ezt követően a 90-es évekig nem került színpadra operett-előadás, viszont a korábbi darabok akkora hatással voltak nemcsak a nagyváradai közvéleményre, hanem a teljes színházi életre, hogy évtizedeken keresztül operettszínháznak tekintették a váradiakat.²¹ (...)

A kabaré műfaja viszont élt akkor is, amikor az operett nem tudott. A nagyváradai színház évente két kabarét tűzött műsorra, egy nyári és egy szilveszteri előadást. Ezek a nézők szempontjából váltak kötelező műsorpolitikai elemekké, rendezésükben pedig lehetőséget kaphattak azok a színészek, akik készletet éreztek arra, hogy ne csak szereplőként, hanem a rendezés terén is kipróbálják magukat.²² Így a Farkas István vezetésében működő nagyváradai színház nemcsak a színésztehetségeknek volt tökéletes intézmény, hanem biztosította a továbbképzést is.

A vígjátékrendező

„*mindennek látta a fordítottját, látta a hátteret, látta a valóságot*”

Hajdu Géza szerint az, hogy Farkas István első-sorban vígjátékrendezőként maradt ismert, abból a szempontból magyarázható, hogy ezeket tényleges siker övezte, ezeket a darabokat a rendező szívesen értelmelte és átértelmelte azzal a céllal, hogy minél inkább felmutassa a követendő emberi példákat a nézői számára. „*Az ő vígjátéka nem arról szól, hogy bejött a közönség és jól kiröhögtek magunkat, [...] az ő vígjátékai tanító jellegűek voltak, mindig valami pluszt mondott a cselekményen kívül*”.²³ Vígjáték-rendezései egyrészt válaszoltak a kor nézőinek elvárásaira, másrészt leképezték azokat az életformákat, amelyek jellemezték a mindennapi embert: „*nagyon tudta és látta, hogy hogyan élnek az emberek... mindennek látta a fordítottját, látta a hátteret, látta a valóságot, de mivel a valóságot egy az egybe soha nem lehetett annak idején kimondani, így menekült a szatírához, a groteszkhez és ebben zseniális volt*”²⁴ Az említetteket alátámasztják azok a darabok, amelyeknek sajtóvisszhangja kiemelte azt, hogy Farkas gyakran eltért az eredeti szövegtől, többet akart nyújtani, esetleg komoly szituációkat humorossá formált, és ezen áthallások tetszést értek el a nézőtérén.

¹⁸ Interjú Hajdu Gézával, illetve beszámoló erről még: „*Játszottunk például egy olyan vígjátékot, amelynek az volt a címe, hogy A juhmartai ember. Bizonyos Vasile Rebreanu, a kolozsvári rádió igazgatója követte el, s talán nem is volt annyira rossz, mert Miskének és Vándornak elég jó szerepe volt benne. Emlékszem, hogy ez volt az az előadás, amelyiknek a végén, amikor kimentünk a függöny elé meghajolni, megköszönni a tapsot, akkor... Akkor meghajolt ugyan az egész szereposztás, de nem mertünk felnézni. Szégyelltük magunkat a nézők előtt.*” (Nagy Béla, Thália ölében. Hajdu Géza. Varadinum Script Kiadó, Nagyvárad, 2020, 112.)

¹⁹ Implon Irén, A juhmartai ember – ami „túlteljesítés tárgyát képezte”. *Fáklya*, 1975.10.15. 30/242, 2. old.

²⁰ Gyöngyösi Gábor, Kutyakomédia, Nagyváradon is, Utunk, 1982.02.12., 37/7, 7. old.

²¹ Interjú Hajdu Gézával.

²² Interjú Meleg Vilmossal.

²³ Interjú Hajdu Gézával.

²⁴ Uo.

|||||

Meleg Vilmos és Hajdu Géza egy Farkas István rendezte szilveszteri kabaréelőadásban

A társulat íratlan szabályainak megfelelően Farkas István rendezett inkább vígjátékokat, Gábor József a zenés darabokat, míg Ódzsa „csinálta a művészetet”, azaz a mélyen lírai drámák rendezései maradtak rá, amelyekkel olykor több hónapon át is foglalkozott.²⁵ Olyan színészek elmondása szerint, akik mindkét rendező mellett párhuzamosan dolgoztak, eltérések voltak közöttük rendezői koncepciójukban, színházfelfogásukban, illetve pusztán jellemükben is.²⁶

A két rendező közötti legnagyobb különbség abban fogható meg, hogy míg Farkas az elmondottak alapján a „földön járt”²⁷, addig Ódzsa emberként és rendezőként is az elképzelt idealizmust üldözte. Meleg Vilmos színművész szerint Szabó József képes volt olyan mélységeket kihozni a színészekből, amelyekre más rendezők nem voltak képesek, és kitartott a saját darabjai és színészei mellett.²⁸ Farkas nem töltött el annyi időt a rendezésekkel, illetve teret engedett a színészeknek olyan szempontból, hogy saját koncepciójából engedett, ha úgy látta, hogy az nehezen megvalósítható. Saját rendezéséről úgy számolt be a sajtó: „A darab koncepciója ott fogalmazódik meg a keze alatt, ahol a forma, próba közben, kollektív hozzáállással. Kockázat? Vállalja, mondván: a jó rendező tud egy jó koncepciót félúton eldobni, a jobbért.”²⁹

²⁵ Interjú Hajdu Gézával.

²⁶ Interjú Hajdu Gézával és Meleg Vilmossal.

²⁷ Interjú Hajdu Gézával.

²⁸ Interjú Meleg Vilmossal.

²⁹ Implon Irén, Farkas István, Fáklya, 1975.01.26., 30/21.

Hajdu Géza a rendező halála után a Mikszáth Kálmán különös házasságai című előadással kapcsolatban kiemelte, hogy Farkas István jelleméből kifolyólag is vígjáték-rendező, hiszen élénk humorérzékkel rendelkezett: „Farkas kiválóan tudott vígjátékot rendezni. Szatirikus szeme volt, mindig a feje tetejére állítva látta a világot. S végtelenül sajnálom, hogy épp azt az időszakot, amikor a rendszerváltás volt, már nem élhette meg. Pedig ő úgy élvezte volna. Mindig az volt a fixa ideája, hogy párt már rég nem lesz, s az üres színházteremben még ott ül-áll-szónokol két párthú román színész kollégánk, s mondják egymásnak a magukét. Hát, Farkas Pista nem érte meg, hogy a párt ne legyen.”³⁰ Hasonló anekdotával tette színesebbé a rendező megítélését Meleg Vilmos: „Pista alkatánál fogva is vígjáték-rendező. Ő egy játékos rendező volt, aki szívesen játszott, olyannyira, hogy a Varga Vilmos által rendezett Ványa bácsiban játszott Ványa bácsit. Nagyon rossz volt, és tudta, hogy nagyon rossz, mert rendezőként ezt tudta, de felvállalta, mert a színészi élet megköveteli ezt”³¹

Mi is a színház szerepe?

„A színpadra vitt előadások néha a sorok között sugallták azt, ami nem volt kimondva, de aki ott volt, az érezte azt, hogy miről beszélünk”

Az a korszak, amelyben Farkas István rendezett, nem volt független külső hatásoktól, mégis tudták a

³⁰ Él, mert annyira emberi. Erdélyi Riport, 3/50, 2004, 52–53.

³¹ Interjú Meleg Vilmossal.

Varga Vilmos, Gábor
József és Hajdu Géza
Dumitru Solomon:
Micsoda komédia, Molière
úr! című, ugyancsak
Farkas István által
rendezett vígjátékban

(Archív fotók: Szigligeti Színház)

Az Állami Színház magyar tagozata tegnap este bemutatta Dumitru Solomon: Micsoda komédia, Molière úr! című vígjátékát. A képen Varga Vilmos, Gábor József és Hajdu Géza

színházba járók, hogy erkölcsi kötelességük fenntartani és értéket keresni mindabban, amit a színház jelentett. Hajdu Géza a színház korabeli szerepét ekképp fogalmazta meg: „Egészen más volt a színház szerepe... Tudtuk, hogy a színház nevel, hogy a színház adni akar, hogy a nyelv szempontjában fontos, a nemzeti tudat szempontjából fontos, éreztük a felelősségtudatot, hogy mindenki felelős azért, hogy hogyan áll ki a nézők elé.”³² A színháznak ezen nevelő-jellegét Farkas István bizonyosan tudta és rendezéseiben a nézők számára is alkalmazta. Arról, hogy mit jelentett a színház közönségének egy-egy olyan vígjáték, amelyben Farkas István meglátta a szatíra lehetőségét, Meleg Vilmos szavai akkori nézőként is aktuálissá válhatnak: „A színház szerepe sokkal inkább nemzetvédő volt, mint manapság... Társadalomalakító szerepe volt kézzelfoghatóan, azért, mert a valóságban sok mindent nem lehetett kimondani... Viszont a színpadra vitt előadások néha a sorok között sugallták azt, ami nem volt kimondva, de aki ott volt, az érezte azt, hogy miről beszélünk.”³³

Magának a színháznak a szerepe folyamatosan változik, hiszen ez soha nem működhet a társadalomtól és annak dinamikájától függetlenül. Farkas Istvánhoz hasonlóan más rendezők, színészek vagy akár színigazgatók képei is elfakulhatnak idővel a színházi diskurzusokban, viszont hatásukat és örökségüket nem érdemes figyelmen kívül hagyni. Mindig voltak és lesznek is olyanok, akik csatáikat nem a csillagokkal vívják, hanem saját és mások stabilitása érdekében megharcolnak a földön is, az

őket körülvevő akadályokkal. Érdemes megemlékezni róluk is, akik bírtak Atlaszknak lenni.

OROSZ TIMEA GABRIELLA

Források:

- BÍRÓ Árpád Levente: Megalkuvás nélkül. Szabó József Ódzsa Színház álom-indulattal című életrajzi kötetéről. *Játéktér*, 5/3, 2016.
- Él, mert annyira emberi. Erdélyi Riport, 3/50, 2004.
- GYÖNGYÖSI Gábor, Farkas István, Film Színház Muzsika, 1989.02.04., 33/5.
- GYÖNGYÖSI Gábor, Kutyakomédia, Nagyváradon is, Utunk, 1982.02.12., 37/7.
- HALÁSZ Anna, Egy pálya állomásai, A Hét, 1989.02.09., 20/7.
- IMPLON Irén, A juhmarta ember – ami „túteljesítés tárgyát képezte”. Fáklya, 1975.10.15. 30/242.
- IMPLON Irén, Farkas István, Fáklya, 1975.01.26., 30/21.
- JÁNOS Szabolcs, Színház és lokális emlékezet: Taub János A róka meg a szőlő című előadása a nagyváradai színpadon (1958).
- KATONA SZABÓ István: Az új élet lexikona 58. *Új Élet*, 14/22, 1972.
- KÖTŐ József, Az erdélyi magyar színháztudomány, Symbolon, 3/2002.
- NAGY Béla, Thália ölében. Hajdu Géza. Varadinum Script Kiadó, Nagyvárad, 2020.
- PLAINER Zsuzsa, Despre vigilența ideologică. File din istoria cenzurii instituțiilor (maghiare) orădene în regimul Ceaușescu: presă, filarmonică, teatru. Editura Institutului pentru studierea problemelor minorităților naționale, Kolozsvár, 2019.
- Interjú Hajdu Gézával és Meleg Vilmossal.* Orosz Timea-Gabriella, Nagyvárad, 2023. június 5.

³² Interjú Hajdu Gézával

³³ Interjú Meleg Vilmossal

Radics Viktória – Tamás Dénes

Beszélgetés a természetről

RADICS VIKTÓRIA irodalmár, műfordító, Zomborban született (Jugoszláviában), Budapesten élte le az életét, most Zentán (Szerbiában, Vajdaságban) készül lassan a távozásra.

TAMÁS DÉNES (1975, Sepsiszentgyörgy): író, kritikus.

Januári Műhely-számunkban olvashatták a szerzőpáros első beszélgetését, melynek témája a szerelem volt, míg a következő oldalakon a természet fogalmáról értekeznek többféle megközelítésben.

Tamás Dénes: Megint egy involvált beszélgetésre számítok. Beszélgetésünk tárgya ugyanis nem indifferens számunkra, sőt, azt is lehet mondani, hogy egyszerre fókusza megéléseink sokaságának, ahogy gondolkodói erőfeszítéseinknek is. Ettől még nem könnyű beletalálni a beszélgetés menetébe. Sőt, nehezebb, mint egy viszonylag távolibb téma esetében, amely már a távolságnak köszönhetően felmutatja körvonalait. Elég a szóra gondolnom, „természet”, már kérdések, problémák tömkelegét érzem cikázni, amelyekben könnyű elveszni. Ugyanakkor, azt gondolom, mégis fontos, hogy már kezdetben megtaláljuk a megfelelő kiindulópontot, hogy majd elővezethessük, esetleg megvitathassuk a természettel kapcsolatos érintettségünk, ennek az érintettségnek a mértéktelenségével kapcsolatos igazi problémáinkat. És mi lehetne jobb kiindulópont, mint annak a zavarnak a felfejtése, ami magának a szónak az emlegetése közben szokott elfogni. Ugyanis elég hallanom a kifejezést, már zavarba jövök, mintha már indulásból elvétenék valamit, ha nem is feltétlenül én, hanem sokan körülöttem, sőt a természetre hivatkozók, a természetet lelkesen átélők, védelmezők sokasága is, mintha mind féloldalason beszélne, egy elhibázott természetfogalmat működtetne. Egy az emberről leválasztott, az emberi ténykedéssel szembe állított természetfogalmat, illetve ebből kiindulva egy romantizált természetfo-

galmat, amely csak a látványosságot, az üdítő jelleget foglalja magába. A természet az, ami az emberi ügykódéseken kívül van, sajátos törvényszerűséggel együtt, ugyanakkor ez a természet szép, látványos, üdítő, garanciája az egészségesnek, a „természetesnek”, a „bionak”, ami értékfogalom is. Ennek feleltethető meg a latin *natura* kifejezésünk, amely születést jelent. Ha ma már vannak is az ettől eltérő gondolkodásnak jelei, a világba való berendezkedésünket ez a természetfogalom határozza meg. Ezért gondolom azt, hogy kezdésként ezzel a természetfogalommal szemben kell gondolkodnunk, és elő kell vezetnünk egy olyan természetfogalmat, amely feloldja, meghaladja ezeket a differenciákat. Hogy majd utána beszélgethessünk arról, hogy mi a viszonyunk, mi a dolgunk azzal. Na de ehhez az a fontos, hogy te is jelezd, honnan fakad fel, indul el ez a beszélgetés benned, el tudod-e fogadni kiindulópontnak javaslatom, vagy létezik egy még alapvetőbb viszonyulás és kérdeződés, amelyet előtárhatsz.

Radics Viktória: *Természetesen* egyetértek veled, vagyis a problémafeltevéseddel. Mit is jelent, amikor azt mondjuk, hogy „természetesen”? Azt, hogy *magától értetődő*. *Évidemment*, ahogy a francia mondja, *natürlich*, ahogy a német. A természet tehát az, ami magától értetődő, és mi azért problematizáljuk, mert „nyelvészek” vagyunk, írók, literátorok, akik általában a magától értetődő dolgokat feszegetik és fedezik fel. Azért *natürlich* és *évidemment* a természet, mert többnyire észre sem vesszük, és azért, mert mi is természet vagyunk. Épp az előbb itt kábelebbe bonyolódtam, sok kábel tekereg az asztalomon, kígyók gyanánt, ezek nem természet, de az ujjam a műanyag billentyűzeten, a fejem, a szívem az, már csak az a kérdés, hogy az elmém mennyire? Az agyam az, de az elmém? Itt van a kutya elásva, az elme az, amelyben (hol, ó, hol) megjelenik az a hasadás, ami miatt a legelső leveledben mindjárt magyarázatra hívtál meg a témánkkal, azaz a fogalommal kapcsolatban. A természet tehát én vagyok, te vagy, teljes biológiai valónkban, bennünk a sok-sok állattal, a bélfőránkkal, a tüdőhólyagocskáinkkal, a vérünkkel, porcogóinkkal, a puha (?) agyvelőnkkel, de az már nem természet, szerintem, amit írunk. Lehet természetes, ha úgy írok, ahogy az a teljes szervezetemből fakad, de hogy ezt a tudatom hogyan formálja, az

már nem természetes. Hanem kulturális, társadalmi. A kinti természet, amikor sétálni megyünk, azért lehet nekünk kettőnknek élmény és megnyugtató is, akár eksztatikus, mert tényleg *visszatérni* szeretünk oda, ahol mindig is vagyunk, csak a sok kultúra (és probléma) feledteti velünk. Számomra is élmény volt ma reggel a napfényes téli természet, hazaérkezés-élmény, ahonnét aztán iparkodtam haza a könyveim s a kábeleim közé. Két hazánk van tehát, a kinti természet és ez a benti féltermészet, utóbbi mindenképpen torz, és ez most nem értéktétel, hanem vizuálisan értem, mint mondjuk egy torzult geometriai rajzot. Az ingázásunk onnan-ide és innen-oda nálunk abból fakad, hogy valamilyen kiegyensúlyozottságra vágyunk, nemcsak lelki, hanem elméleti értelemben is. A kinti természet – mondjam úgy: *physis* – mindig figyelmeztet is, hogy mifelé el nem torzult a benti lelkem, elmém, hiszen kint minden *évidemment*, idebent azonban kevés dolog az. Ezért is élek kutyával, macskával, növényekkel egy szobában, hogy idebenn is mindig jelen legyen a „kinti” természet. Mely engem hozzásegít a homeosztázis eléréséhez.

40 A *physis*-természet errefelé erősen sérült, mégpedig az ember miatt az. Ez tükrözheti a bentinek a sérüléseit, ami szintén az elme miatt olyan, és a természetestől elszakadt érzelmek miatt. Visszakacsintva korábbi levelezésünk témájára, szerintem a szerelemben/szeretetben lehet elérkezni talán a természetesebb érzélemlámpába, s nem mellékes, hogy ez az elérkezés a test (mint természet) által történik. Mit jelent egy séta? Nekem nemcsak a fizikai mocorgást, ne mondjam, sportot, hanem kivétel nélkül mindig a befogadtatás élményét, az otthonlétet a szó tágabb értelmében. Miközben az elme és a psziché fel-felteszi a kérdést, hogy lehet-e a világ az otthonunk? Vagy számúzve vagyunk? A „paradicsomból való száműzetés” toposza minden séta közben megjelenhet. És te, Dénes, miért sétálsz, az írószobádból ki, és oda vissza?

T. D.: Majdnem, majdnem végig tudtam menni azzal, amit itt elmondtál. Egy apró ponton éreztem, hogy ellent kell mondjak neked, de az fontos, mert átrajzolja az alapvető képletet. Ugyanis én azt gondolom, hogy minden természet. *Physis*, ahogy te mondtad, megidézve a létezés görög tapasztalatát, amit a huszadik században Martin Heidegger elemzett példamutatóan. Ennyiben az elménk, tudatunk is a természet része, főleg azért is, mert nem mi hoztuk azt létre, tehát evolúciós képződmény. A nagy kérdés, minek tekintjük az elménk tettét, azt, amit te kultúrának nevezel, és én is hajlok arra, hogy a kultúrát, a kultúra egészét szembeállítsam valamilyen értelemben a természettel, elsősorban azért,

mert ez a kultúra, annak produktumai veszélyeztetik a világot. De hát a sáskák is veszélyeztetik a vetést, ha túlszaporodnak. A hódok is el tudják terelni a víznek az útját. Mi veszélyesebb fegyvert kaptunk a természettől a túlélésünk érdekében, a kultúrát, amit azonban valójában természeti beidegződések vezérelnek.

Az ember szuperpozícióban van a természet vonatkozásában, úgy ahogy a kvantummechanika mondja. Attól függően, hogy hová áll, tehát a tettétől függ, hogy lesz-e világ továbbra is. Ugyanakkor ez a „hová állunk”, „képesek vagyunk-e rá” elég kiszámíthatatlannak tűnik. Ami biztos, nincs hová visszamenni, nincs visszaút a természetbe, hisz egy pillanatig sem hagytuk el azt, a kérdés az, hogy kikkel, hogyan megyünk tovább. Mert ha tovább is úgy élünk, mint eddig, eléggé magunkra maradunk, akkor is, ha marad még élhető világ számunka. Ezt pedig látszólag nem szeretnénk, miközben már tudjuk, hogy ez az élet, a fajok kihalása és megszületése. Most úgy tűnik, egy faj, a miénk, óriási evolúciós előnyt kapott, ami egy hatalmas evolúciós nyomást is eredményezett. Hogyan tovább? Kikkel? Milyen módon? Ennél aktuálisabb és virulensebb kérdést nem is tudok manapság, főleg azért nem, mert a fajunk/fajok továbbélése a tét. Milyen világot akarunk magunknak? – ezt a kérdést ma már a maga súlyában fel lehet tenni. Én csodálkozom, hogy miért nem ez a legjobban kihangosított kérdés manapság.

Ugyanakkor, ha vissza nem is tudunk menni a természetbe, a kultúrát képesek vagyunk átalakítani. Pontosabban, a természetbe is a kultúrán keresztül vezet az út. Idáig egy emberről leválasztott természetfogalommal dolgoztunk, azt működtetjük a különböző viszonyulásmódjainkban. Én ezt rossz iránynak gondolom, amit felül kell vizsgálni, és meg kell keresni egy más viszonyulásmód lehetőségeit. Etikánk nem természet-, hanem emberközpontú, világlátásunkat, vallásainkat olyan hierarchiák vezérlik, amelyek mára tarthatatlannak bizonyulnak. Nem mondom, hogy egyszerű ez az átállás, én egy nagyfokú uralhatatlanságot is érzékelek benne, de hogy ebbe az irányba kellene elmozdulni, abban eléggé biztos vagyok. Nem beszélve arról, hogy magáról az életről is egyre többet tudunk, ez a tudás pedig szinte kéri, hogy másképp lássunk, másként gondolkodjunk. Számomra a természetről beszélni, a természetben járni azt jelenti elsődlegesen, hogy ennek a *másként*-nak a módozatain gondolkodom. S mivel a sétáról is kérdeztél, de közben úgy érzem, túlbeszéltem magam, ezért válaszom most rövid és elliptikus lesz: a séta számomra a világ tágasságának visszavétele.

R. V.: Azt hiszem, Dénes, hogy az életről nem tudunk egyre többet, csak természettudományos értelemben igen, de „magáról az életről” nem. Az agyról is egyre többet tud a tudomány, de mégsem tudjuk, hogy mit kezdjünk az agyunkkal. Ennek a levelezésünknek a mottója számomra Nádas Pétertől származik, az Évkönyvből: „Mire elpusztítjuk magunkat, végül is megismerkedünk a [világ] természetével. Ez a tudás.”

Tönkretettük a világot, írja Nádas, és látnunk kell a pusztulását. Ha szerinted az elménk is a természet része, akkor az elménket is tönkretettük. Minden bizonnyal. Ez alól mi ketten sem vagyunk kivételek. Miközben itt a mesterséges intelligencia, az AI Chatet én is használom, és azt kell mondanom, hogy igen buta. Nagyon tájékozott, de alapvetően buta, ugyanis nincs saját telosza, hogy az információgyűjtésen és -kombináláson túl mivégre „létezik” és a beletáplált parancson túl mit akar, és nincs érzékenysége. Nekünk a természet, a teremtés szeretete kellene legyen a teloszunk. Nem tágítok a „szeretet” szótól, hozzáfűzve, hogy ez nem érzelmet, hanem minőséget, figyelmet, érzékelést-érzékenységet és a gondolat egy

sajátos fajtáját jelenti számomra; és persze cselekvést is. Egyszóval, mint mondád, viszonyulást, viszonyulásmódot. Ilyen egyszerű dolgot, a természet szeretését javasolnám a világnak, figyelmet szentelni neki, érzékelni, érzékenynek lenni rá és a gondolatainkba felölelni. Szerintem az elménk elmesterségesedett, elmérgesedett, Hamvas szavával „pszudológiává” vált. Szinte lehetetlen vágy, hogy természetesebben kellene gondolkodni. Én, amikor sétálok, érzem a természetesebb gondolkodás jövetelét – és voltaképpen a szeretetet gyakorlom, eksztázisaim is vannak, azaz kilépek magamból. És érzékelem a fogalmakat, úgy mint a szabadságot, a világot, a végtelen tágasságot, és kezd eltűnni az énem problematikussága (mondhatnám azt is, hogy vétkessége). S amit te mondasz, a „másként”-et tapasztalom. Ezt aztán nem biztos, hogy át tudom vinni az emberi világba, a kapcsolatokba. Így „különös” nekem a

természet, pedig szinte mindig ugyanazokat az utakat járom itt Zentán. Tanulni is akarok a természettől – annyira mást, mint amit a társadalomtól vagy amit a kortárs kultúrából. Lenyűgöz a természet különös közösségisége is, ahogy együtt van a fa a vízzel, a fű a nappal, a millió kis állat a talajjal. Miért más a természetben lévő agresszió, mint az emberi agresszió? Amikor a macskám egeret fog, miért más, mint-

ha én nyiffantanám ki azt az egeret? Ártatlan agresszió volna az előbbi? A természetben annyira ott van a halál is az étellel összegabalyodva, mint bennünk. A természetbe hajolva nincs is halálfélelmem. Van egy titkos álmom, hogy meztelenül, legfőlegb lemváson lepedőbe tekerve temessenek el (mely kívánságomat úgysem fogják teljesíteni), és akkor „minden jó lesz”, nem találok undorítónak a férgek akcióját. Kuroszava egy filmjében, azt hiszem, Álmodok a címe, szerepel egy álom egy faluról, amelyben teljesen a természetben élnek az emberek, és ott a halál nem tragikus esemény, sőt egyfajta örömnép.

Iszonyú érzéketlenséget érzékelek itt, ahol élek, a természettel szemben. Kegyetlenséget,

kíméletlenséget, nemtörődömséget, a napi pusztítását, csúfítását és ez mindannyiszor fájdalommal tölt el. Ez egy mezőváros, sokan mezőgazdaságból, állattenyésztésből, gyümölcs- és rózsatermesztésből élnek, és mégsem találkozom szinte soha a természet szeretetével. Mintha az emberek nem is lennének tudatában a természetnek. Ez a kultúráltságuk. Ezért azt szeretném, hogy Zenta maradjon csak ilyen elhanyagolt, szegény kisváros, mert amint fejlesztik, a természetet azonnal sértik, bántják, semmisítik. A természet szakadatlan bántalmazása történik.

T. D.: Úgy tűnik, picikét én derülátóbb leszek ebben a beszélgetésben. Nem mintha nem érzékelném, és látnám ugyanazt, amiről te is beszélsz, de a gondolkodásom soha nem elégedett meg a diagnózisok felállításával, a lehetséges kiutat is próbálja érzékelni. Még akkor is, ha az csak hipotetikusnak

Mi emberek mindig félvakok vagyunk. Az egyik vakfoltunk a nem romantikus értelemben vett természetre esik. A természetben és a természetből élünk. Egy pillanatig sem vagyunk meg nélküle: víz, levegő, táplálék, talaj. És a vakfoltos ember ezt egyszerűen nem tudatosítja. Csak vesz, vesz, elvesz a természettől és semmit sem ad neki. Ezt a viszonyt kellene megfordítani, és adni: figyelmet, gondoskodást, hálát, védelmet, tiszteletet.

(Radics Viktória)

bizonyul. Amit fontos látni, az én gondolkodásomban nincs aranykor, ahogy a hanyatlás fogalmával sem szeretek operálni. Úgy érzem, ezek hamis képet festenek a valódi folyamatokról. Tehát, ha mi, az emberi faj el kellett távolodjunk a természettől, akkor annak oka van. Ha tönkretesszük, annak is. Engem ezek az okok érdekelnek, és a megváltoztatás lehetőségét is ezeknek az okoknak a környezetén keresem. Ha nincsenek már istenek a természetben, akkor megkérdem, miért voltak, és vajon a jövőben még vissza tudnak-e költözni. Milyen tudati átállás kell ehhez, mi tud ebben támogatni? Amiben biztos vagyok: egy helyesebb, szervezesebb természetviszonyban vagyok érdekelt. Hisz magam is abban élek. Az ember köldöknéző ügyködése egyenesen untat. Majdnem azt mertem mondani, az ember problémái untatnak. Már gyerekkoromban, falun, a lényem nagy része kiköltözött a házunk közelében található folyópartra, a naplemente pompás színeire függeszkedve. És ott is ragadt. Én azóta kívülről, onnan figyelem, mi az ember. Íróként is. Hisz az a régi vágású író lennék, aki leírt mondataiért valahogyan az életével is próbál kezkeskedni. A prózám és a verseim egyre inkább egy rákos daganatnak írják le az ember helyét, de az öngyógyítás képességét, lehetőségét is próbálom érzékelni. Mert a magam helyét is így látom. És ne állítsuk azt, hogy olyan könnyű természetközeli életet élni, miközben ezt a beszélgetést is a laptopunkon, és nem a Tisza partján sétálva ejtjük meg. Mit teszünk szerelmünkért? Mit adunk vissza neki kimeríthetetlen ajándékaiból?

42

Természetszeretetünk még mindig elsősorban a romantika szemlélődésből kiinduló, a fenségest előtérbe helyező látásmódjából táplálkozik. A parasztnem szeretik a természetet – erre a művelt fők jöttek rá a huszadik század elején, amikor kimentek közülük természetszeretettel tanulni. Nagymamám vázájában művirág volt a tisztaszobában, miközben egész életében virágoskertjét ápolta. A tárgyaink pedig béklyóba fognak. Az óra és a világítás elveszi a természet ritmusát, megfoszt az alkonyodástól – hogy valami őskori példával jöjjenek. Nem tudom, hogyan tudunk áttörni rajtuk. Abban se vagyok teljesen biztos, hogy át kell törjünk. De előre felé is félve nézek, és ez rettenetesen zavar. Nem védekezni szeretnék, hanem kitalálni dolgokat, új érzékenységeken munkálkodni. Szóval, jómagam is egy nagy gubancnak érzékelem ezt az egész természetkérdést, amin sétáimmal, hegyi túráimmal, sőt, hogy beemeljek valami tárgyiságot, biciklizéseimmal, sőt, vonatkozásaimmal próbálok keresztülválni. Egyik apró reményem az, hogy gyerekeink szótárában már pár éves kortól ott van a „baj van”, „világvége” kifejezés. És az ember alapvetően alkalmazkodó faj.

Tanulni a természettől – mondtad fentebb. Felettebb érdekelne, te mit értesz ez alatt.

R. V.: Mi emberek mindig félvakok vagyunk. Az egyik vakfoltunk a nem romantikus értelemben vett természetre esik. A természetben és a természetből élünk. Egy pillanatig sem vagyunk meg

nélküle: víz, levegő, táplálék, talaj. És a vakfoltos ember ezt egyszerűen nem tudatosítja. Csak vesz, vesz, elvesz a természettől és semmit sem ad neki. Ezt a viszonyt kellene megfordítani, és adni: figyelmet, gondoskodást, hálát, védelmet, tiszteletet. Ezt a szüntelen adást, adódást, felkínálást lehetne tanulni a természettől, valamelyest helyreállítani a viszonyosságot. De az étteremben evő urbánus ember nem tudatosítja, hogy most ő épp a természetet eszi a betonrengetegben. A zentai piacon ez jobban kiderül, ezért is természetesebbek itt az emberek és figyelmesebbek a természettel, valamelyest. A napokban az udvaron ügyeltem az iskolában, ahol kegyetlenül és ok nélkül kivágták a kerítés túloldalán a hatalmas fákat, amelyek árnyékot adtak a focipályán játszó gyerekeknek. Ott sorakoznak a tönkjeik és égni fog a beton hamarosan. Az udvar túlsó végében azonban vannak még fák. Zentán nagyon sok fa van még mindig. És ahogy ott le-föl járkálok, egyszeriben tudatosítom, hogy de hisz fák között élünk, lakótársaink a fák, velünk vannak nappal és éjszaka. Szerbusztok. Együtt vagyunk. Veletek, furcsa és különleges lényekkel, mi a fura és különleges lények. Ezt az együttlétet kellene szeretni. Megtisztelni. Az ilyen szerető-tisztelő viszonyt Izlandon láttam tapasztaltam, ahol kegyetlen a természet az emberhez. Csodálkoztam, hogy a lávamezőn miért nem szabad felemelni és zsebre tenni a szebb lávaköveket, amelyekből milliónyi van? Azért, mert nem, az az övé. Ez a tisztelet, ami Izlandon mindenütt tapasztalható. És Svájcban is. Miért nem szabad a virágzó mezőn virágokat szedni? Abszurdnak tűnik, de ez úgymond a polgá-

ri nevelés része, hogy a polgárok megtanulják nem bántani a mezőt. És nem úgy viselkedni a természettel, mint az urak, akiknek mindent szabad. Ott az idős fákat nem kivágják, hanem, ha kell, megtámoogatják. Itt a Népkerthben csupán azért vágtak ki sok nagyobb, korosabb fát, nehogy nyáron vihar esetén esetleg valakire ráessen egy ága. Svájcban a legszebbek azok az erdők voltak, amelyekben a kidőlt fatörzseket otthagyták, tudva tudván, hogy milliónyi élőlénynek adnak otthont a korhadásukkal. Svájcban kialakították a „Wanderung-kultúrát”, az óvatos és környezetkímélő természetjárások szokását, és a természetjárókat gondosan fenntartott ösvények, utak, pallók segítik. Ott már tudják, hogy manapság már egy pataknek is segítség kell, nehogy elfulladjon. Itt Zentán szándékosan kiszárították az összes patakot. Itt sok helyütt nem engedik legeltetni az öreg pásztort, hanem lenyírják a fűvet géppel. Ott közvetlenül a város szélén is legelnek a birkák, nem kell fűnyíró gép. Ezt a két országot ezért szerettem.

Annak én is örülök, hogy az ifjabb generációnál észrevehető a természethez való megváltozott viszonyulás jelei, a lányomnál például, aki azért hagyta ott Budapestet és költözött Vajdaságba, majd Izlandra, mert természetközelen akar élni, mi több, ez az életében a legfontosabb. Én is emiatt hagytam oda Budapestet. Zentán nincs semmi különös: sár, por, Tisza, tönkretett ártéri erdők, tarlók és megművelt földek, kertek, méhészetek. De a megrontott természetet is lehet egyszerűen csak szeretni, összenézni vele.

*Bikfalvi Zsolt
felvételei
a Brassai Sajtófotó-
pályázat 2024. évi
anyagából*

Az embernek a hübrisze az, hogy elbizakodottságában elfeledkezik az ételadóról és életadóról. A buddhista meditációkban nagyon lényeges ennek a tudatosítása és a hála kultiválása. A belégzés-kilégzés sem más, mint hogy belőle és bele élek, jó, hogy van lélegzet, talaj a fenekem vagy a talpam alatt. Hálás vagyok érte. Az izlandiak azt tanulják a természettől, hogy tűrőnek, türelmesnek és alázatosnak kell lenni, ha most rossz, majd elmúlik. Nem szoktak pl. panaszkodni az időjárásra.

Apropó, időjárás. Ugye, mi vagyunk a kicsik, a kiszolgáltatottak, akik függünk?

T. D.: Hogy lehet kultúrája a természethez való viszonyulásnak, és hogy ez a kultúra a védelmezést, egy helyesebb viszony megtalálását eredményezheti, abban én sem kételkedek. Egyik kérdés, hogy ez mennyire kivételes, mire elég, mennyire későn érkezik. Ami számomra igazán fontos, hogy miből fakad ez a viszony, miből meríti erejét, érvényességét. Ki kell mondanom: én tényleg érteni is szeretném a természetet. Miért csak az emberi alkotásokat kell megtanulnunk értelmezni, miközben az egész világ elér minket, sőt beszél hozzánk? Legalábbis tudunk erre a beszédre utaltan létezni. Csodálatos, ahogy írod fentebb, hogy észrevetted egyszer magad körül társainkat a létezésben, a fákat. Rég ebből a pillan-

tásból élek. Ennél csak az vadabb, amikor egy fa lombjába egyszer csak emberi arcot látsz bele. Egy ideje ez a vad nézés érdekel. Meglátni a fák, a bokrok, a levegő, a felhők, az ég, de a kövek, az állatok tetteit is. Amit tanulni kell, Nemes Nagy Ágnes szerint is. Csak épp előtte észre kell venni őket. Honnan látszanak ők? Az biztos, hogy kell ehhez valami pre- vagy posztumán érzékenység, ami többek között az igazi nagy festők sajátja, egy *Cézanneé*, egy *Kleeé*, egy *Francis Baconé*. Miért nem tisztelik az emberek a természetet? Mert nem érzékelik szépségét, nagyságát, erejét. Elnyomott lett a természet, perifériára szorult. Pedig, ahogy te is mondd, mindenütt ott van. Én azt az emberi életet, ami nem tudja kitárni magát az égbolt őrjöngő kékségének, amely nem tud belenézni egy fa koronájának a lobogásába, szegénynek gondolom. Ahogy az is szegényesség, ha nem veszed észre egy köröző sas látványában a madarat

uraló figyelem és éhség öntörvényű kegyetlenségét. Mindig mélyen meghajtom előttük a fejem, ha találkozom velük. Szerencsére, hosszú bicikliútajaimon egyre gyakrabban láthatom őket. Néha azt érzem, az összes körmönfont filozófiai traktátusnál többet mondanak el a létezés erejéről és mélységéről. Miközben nyilvánvaló, nem hasonlítunk hozzájuk, nem hozzánk tartoznak. Lehet, látni se szabadna őket, így lehetne még megmenteni vadállatokat, ahogy az antropológusoknak se lett volna szabad kutatniuk az Amazonas bennszülöttjeit, mert azáltal számolták fel sajátos kultúrájukat. Úgy gondolom, a létezés töréseit nem lehet összefésülni. És igen, mondjuk ki, törések vannak a természetben, saját létezésünkben is, de ember és állat, ember és növény között is. Sokszor mások az érdekeink. De hogy mik ezek a törések, milyen mélyek, hogy mennyire érvényesek, a természet pontos megfigyeléséből tanulhatjuk meg.

Ki kell mondanom: én tényleg érteni is szeretném a természetet. Miért csak az emberi alkotásokat kell megtanulnunk értelmezni, miközben az egész világ elér minket, sőt beszél hozzánk?

(Tamás Dénes)

Az időjárásra én se szoktam panaszkodni. Hogy is lehet panaszkodni arra, ami túlnyúlik arasznyi létezésünk értelmén. Panaszkodni az égre, egy csillagködre. Ennyiben valóban kicsik vagyunk, s kiszolgáltatottak is. Csak éppen úgy teszünk, mintha nem kéne semmit szolgálnunk és gondoznunk. Mintha minden csak úgy járna nekünk. Na most lehet a bőrünk árán tanuljuk meg azt, hogy mennyire nincs így.

R. V.: Egy darabig hallgattam. Nem zenét, nem is madarak csicsergését, hanem a bennem zajló morajlást. Depresszióba estem, és eközben nem volt közöm a természethez, a közeledő tavasz sem hatott meg. Fájdalmas és gonosz morajlás ment legbelül; a tanári munkámat el tudtam végezni, de amint egyedül maradtam, leestem, mert ez a depresszió: leesés, elesés. Olvasni sem bírtam, egyedül brit és skandináv metafizikai krimiket bírtam nézni a Gonoszról, mely nem is volt olyan banális. Azt akarom ezzel mondani, hogy a depresszivitás, az érzelmi világunk elsivárosodása vagy fájdalomossá válása, a deprivalódás elszakítja az embert a természettől, egocentrikussá teszi, hisz befelé ravítál, a saját szorongásai- ban örvénylik. Nem tudok nem gondolni arra, hogy a ma emberét az érzelmi világa – mely igen gyakran és nagyon sokaknál depressziós és deprivált – szakítja el a természettől, ez szüli meg azt a Gonoszt is,

ami a természetet nyüvi. A mai sétám már nyitottabban telt el, és meg kellett állapítanom, hogy a tavaszcsoda (ez mindig csoda) alatt ott van a gonoszság ezernyi nyoma pillepalackok, szemét, hulladék, flasks és rongyok formájában, mégpedig végig a Tiszaparton. Ezt most mitikusan-metaforikusan nevezem Gonosznak, nem a szemetelő népet gondolom annak, de a depresszivitásom gyümölcse a működő Gonoszra való ráébredés volt – a saját gonoszságot is beleértve. Ezek a nem rossz, nem túl jó krimik, amelyeket sorozatban gyártanak, erősebben és markánsabban mutatnak rá erre a jelenségre, mint az elég lagymatag kortárs szépirodalom.

És ahogy írod, azt a tiszta kegyetlenséget, amelyet egy sas szimbolizálhat, és ami valóban a természetben tisztán jelen van, azt tudatosítani kell és valamiképp fejtegetni elötte, mert csak ezáltal tapinthatjuk ki magunkban a mi nem tiszta és kártékony gonoszságunkat, ami a természettel szemben is megnyilvánul. És az ember, ha tudatosítja az ilyen érzelmeit is, akkor ember létére képes lehet arra, hogy elbúcsúztassa, hogy válaszoljon az antik filozófia kérdésére, hogy hogyan tudunk jobban élni, mi és milyen a jó élet. Tudattal rendelkező élőlényeként éppen kötelességünk az efféle számadás, mert a tudat automatikusan magával vonja a kártékony-ságot és az ártányságot is. Amennyiben itt van a tudatunk, még álmunkban is, feladatunk a kételkedés és saját magunk kétségbe vonása. És a saját magunk állandó javítása is, ami mindig lehetséges.

Plusz még a rendszerkritika is óhatatlanul szükséges, mert ami a természettel ma történik mindenütt, az a kapitalizmus hozománya, egyfajta negatív profitja. Piciny példa: azért kaptam a napokban műanyag villát a gyrososnál, mert így tudja jobban eladni a termékét, és ehhez képest a műanyag villák környezetkárosító jellege az eladónak bagatell, nem foglalkozik vele. A kapitalizmust

egyszerűen nem foglalkoztatja a természet sorsa, mert ez nem tartozik bele a rendszerébe. Legföljebb drága bioproduktumokat állít elő, aminek a profitjából újabb környezetszennyező üzem fog felépíteni. Még az ártalomcsökkentésig sem mehet el, mert ezt nem engedi a rendszer. A kapitalizmus kitermelte az összeméber egocentrizmust, mi több egoizmust is. A „természethez való viszonyulás kultúráját” is a rendszer szabályozza. A turizmusipar például már az izlandi természetet is veszélyezteti. A rendszer miatt olvadnak el a gleccserek – láttam olvadó gleccsert –, és emiatt változik meg a körülötte álló természeti-emberi világ, világos, hogy a kettő között nincs harmónia. Amennyiben Teremtésnek mondjuk a természetet, még rigorózusabb következtetésekig juthatunk el, amelyben megjelenik a Gonosz árnyéka. Mondhatod, értelmezések, értelmezések – azonban a műanyag villa és a Tisza-parti szemétdűzön, az tény, akárcsak a februári tavaszodás.

Amit mi a mi szakmánkban tehetünk, az az emberi tudattal és érzelmvilággal való tüzetes foglalkozás. Az érzelmvilág nem érzelmes világ, hanem az emberben mélyen zajló lét vetülete. Mint említettem, ez az érzelmi világ nem csak bennem hajlamos a depresszióra, a szorongás-maródásra, a negativizmusba-zuhanásra. A stressz, ami a rendszerrel vele jár, behajszol ebbe. És akkor elvesződik a természetközelség, az együttérzés, a jóvalóság. Annyit bizonyosan tudhatunk, hogy a természetben nem létezik Rossz. Az bennünk létezik. Azt hiszem, az ember, mint mondtad, manapság valóban pre- és poszthumán állapotban van egyszerre. Éppen ezért egyre jobban foglalkoztat annak az újragondolása és újrafogalmazása, hogy mi az, hogy „emberi”, „humán”. Nem a halakkal meg a sasokkal van baj (azon kívül, hogy kivesznek). Javaslom, legyen a következő levélbeszélgetésünk témája ez.

Azt szeretném, hogy ne kötőjeles kanadai legyek

Horváth Sz. István közíró, színikritikus, műfordító

Olyannak képzelem ezt a beszélgetést, mint a három az egyben kávé, amiben benne van a kávé, a cukor, meg a tejpor. Tehát ne csak a könyvet mutassuk be, hanem a szerzőjét is, beszéljünk a te történetedről, illetve arra is térjünk ki, hogy Horváth Sz. István a magyar nyelvű blogok atyja, hiszen ha minden igaz, akkor 2002-ben te voltál az első, aki magyar nyelven blogot írt s készített. Kezdjük akkor veled, beszéljünk azokról az évtizedekről, ami még Kanada előtt volt, aztán áttérünk oda, hogyan is kerültél te ki Észak-Amerikába, s ott hogyan élsz azóta.

Kolozsváron születtem, ott nőttem fel, ott jártam középiskolába. A mai Báthory akkor 11-es számú líceum néven futott, ott jártam filológia osztályba, majd orosz-magyar szakot végeztem, utána kikerültem Désre tanárnak. A volt tanítványaim szerveztek a napokban író-olvasó találkozót, könyvbemutatót, ahol nagy örömmel láttam viszont őket. Mai napig az Oszi néven emlegetnek. Hét év tanítás után műszaki fordító lettem egy kolozsvári kisipari szövetkezetnél, ipari cégeket szolgáltunk ki. Én orosz import berendezések technikai leírását fordítottam románra. Ez nagy kihívás volt, mert ugye mi gyönyörűen tudunk beszélni az esztétikai kategóriákról ilyen és olyan költő műveiben témában, de azt, hogy leesett a csészém, letörött a füle, ilyeneket nem tudunk mondani. Mert ezt nem tanították az egyetemen. Mikor kinyitottam az első ilyen műszaki leírást, ami – megtanultam magyarul – a repülőtéri csigaratoros hóekéről szólt, abban csak a kötőszókat értettem, a többit nem. Az összes műszaki dolog közül csak a kalapácsot, mert azt a sarló és kalapácsból tudta az ember, de egyebet semmit. Néhány év alatt azért kikupálódtam, belejöttem, és ezt csináltam addig, amíg el nem mentem Magyarországra, tehát '88-ig. '88 elején mentünk az akkor tizenhárom éves fiammal.

Áttelepültetek vagy kint maradtatok?

Ez egy becsületes névházasság volt, ahogy ezt illett akkoriban csinálni. Jó pénzért egy nő vállalta. Az fájt, hogy mi mindig okosabbnak tartottuk magunkat, de anyagilag átvért. Ez nagyon fájt. De túléltek ezt is, mindent túléltek, mert a túlélési technikákban a kelet-európai ember jó. Végül ott

SZŰCS LÁSZLÓ (1965, Nagyvárad) költő, lapszerkesztő, a Várad, majd az Újvárad folyóirat főszerkesztője, a Magyar Újságírók Romániai Egyesületének elnöke.

éltünk kilenc évet, abból én az utolsó kettőn már nem ott dolgoztam. Egyre inkább megutáltam. Ezt később Kanadában úgy meséltem, hogy Kelet-Európában sok a kerítés, sok a nyelv és sok a határ. Ergo nem jó hely. Úgy mentünk el, hogy az óvatos ember azt mondja, két út áll előttem: elmegyek külföldre dolgozni, vagy tovább emigrálunk. Azt gondoltam, el kéne indítani mind a kettőt, hátha bejön az egyik. Hamarabb bejött a külföldi munka. Azt a korszakomat úgy nevezem, hogy szeretetszolga voltam, mert aki egy szeretetszolgálatnál dolgozik, az szeretetszolga. Csak azért ügyelni kell erre a kifejezésre, a netre nem szabad feltenni, mert az automatikus Google fordítók sex slave-nek fordítják, és ugye az nem ugyanaz. Ergo, szeretetszolga lettem, ilyen humanitárius missziós küldetést vezettem.

Egy egyházi szervezetnél?

Van Svájcban egy óriási szervezet, ami a protestáns egyházak ilyen irányú erőfeszítéseit fogja össze. Egy nagy ernyőszervezet, ahhoz a Lutheránus Világszövetségtől kezdve rengeteg nagy szervezet tartozik, az a neve, hogy Action by Churches Together (ACT). Ők nagyon okosan azt mondták, Nyugaton van pénz, adakozási kedv, mi összeszedjük ezt a sok pénzt, de fogalmunk sincs, hogy mi van Kelet-Európában. Keressünk egy helyi szervezetet, ahol van nyelvismeret, helyismeret, tudás, és akkor mi adjuk a pénzt, ők meg ültessék életbe azokat a projekteket, amiket tervezték. Na, így keresték ők meg az akkor aránylag fiatal és nem túl nagy Magyar Ökumenikus Szeretetszolgálatot. Én az ő képviselőnkben és az ACT által adott pénzzel kerültem előbb Boszniába, onnan aztán jutalomutazásként Csecsenföldre. Illetve először Dagesztánba, aztán onnan Csecsenföldre, mikor már nem lóttek állandóan.

Az indiánok évi nagy „folklórfesztiválján” – powow – Horváth Sz. István egy hagyományos öltözetű bennszülött társaságában

Elég szép jutalom lehetett...

Aztán onnan egy háromhetes budapesti megálló után mentünk is Kanadába. Én maradtam volna, nagyon szerettem ott a csecsen fiúk között. Volt négy testőröm, fiatal, huszonéves gyerekek, tőlük rengeteget tanultam, nagyon jó kis csapat volt, de járt le a kanadi bevándorló vízumunk, mert közben azt is megkaptuk, és akkor el kell menni Kanadába. Mondtam, majd én jövök hamarosan vissza. De nem jöhettek, mert ha több mint hat hónapot távol vagy, akkor elveszíted a bevándorló státuszt. Akkor mondták, üljek nyugodtan Kanadában három évig, utána megkapom az állampolgárságot, és aztán annyit s addig mehetek, ameddig a szemem lát. Na de nem úgy történt, állampolgárság az lett ugyan, de nem mentem vissza, mert elveszítettem a kapcsolatokat, már nem kerestek meg, nagyon hamar kikopsz ebből az egészből. És akkor körülnéztem, hogy na, mihez kezdhetek itt. Tehát ennyi volt Kanada előtt.

Érdemes nyitnunk egy zárójelet, mert te azelőtt, hogy elmentél volna Kolozsvárról, nem csak orosz műszaki szövegeket fordítottál, hanem újságíróként, színházi szakíróként is dolgoztál.

Ezt pontosítanám, ugyanis Erdélyben én soha nem voltam újságíró foglalkozásszerűen.

Pedig sokat írtál.

Igen, rengeteget írtam.

Rádióztál is, ugye?

Egy kicsit rádióztam is, de főleg színházkritikusként, riporterként voltam ismert. Nagyon sokat jártam Váradra is, mert nekem volt kiosztva Várad, a színház, váradi bemutatókra én jártam, ahogy Szatmárra is.

Ki osztotta ezt így le?

Például Banner Zoltán, meg Marosi Péter, akkoriban, még a régi *Utunknál* ők voltak ennek a rovatnak a felelősei. Hol Marosi küldött, hol Banner, hogy na, menjél Váradra, mert lesz bemutató. És akkor én Désen felültem a Iași–Temesvár gyorsvonatra, miután végeztem a tanítással, eljöttem idáig, aztán éjjel visszavonatoztam, és másnap tanítottam megint. Később, mikor műszaki fordító voltam, ez könnyebb volt, mert azt otthonról végeztük ilyen munká la domiciliu címen, ma ez a home office. Színházba akkor mentem, amikor akartam, az már egy laza program volt. Én nagyon szerettem volna újságíró lenni, ez volt az álmom, hogy újságíró legyek. Fel akart venni a kolozsvári helyi napilap, az *Igazság*, a *Művelődés*, az *Ifjúmunkás*, a *Kolozsvári Rádió*, a bukaresti tévé *Magyar Adása*. Mindenki fel akart venni, mert milyen ügyes fiú vagyok, de a belügyi szervek mindig azt mondták, hogy nem lehet, mert nem megbízható ez az ember, mármint az ő szempontjukból.

Valami folt volt az életrajzodban?

Én a mai napig nem tudom, hogy mi volt. Ezt soha nem mondták, csak annyit, hogy nu se poate – nem lehet. És akkor ennyiben maradtunk, pedig még a *Napsugár* is fel akart venni. Ha nem, hát nem.

De írhattam, közölhettem az újságokban. Volt egy Balázs Ferenc-monográfia, amit még Mikó Imre kezdett el, aztán Kicsi Antal folytatta. Közben mind a ketten meghaltak, és akkor Dávid Gyula a Kritériontól kérdezte, hogy nem lenne kedvem befejezni? Hályogkovács módra belevágtam, akkor még nem tudtam, mennyire hosszú távú kihatással lesz rám Balázs Ferenc ideológiája, filozófiája, az ő hittételei. Nagyon érdekes ember volt, szinte beleszerettem az egész élete történetébe. Amikor ez a könyv 1983-ban megjelent, az szerepelt a borítón, hogy Mikó Imre, Kicsi Antal, Horváth Sz. István, s persze a cím: Balázs Ferenc. És akkor Marosi Péter viccesen megjegyezte: már csak maga él ezek közül ezen a borítón. Akkoriban volt a Kritérionnak a Horizont könyvek sorozata, abban sok orosz író műve jelent meg. Ezekhez kellett elő-, meg utószók abban az időben. Szóval én közölgettem, csak nem engedtek hivatásszerűen újságírónak lenni. Ez mindig rosszul esett, fájt, az összes volt kollégám, szinte mindenki valahova bekerült, csak én nem.

Aztán mikor elmentünk Budapestre, – ott kilenc évet éltünk, tehát Erdély és Kanada között volt kilenc év Magyarország – bezzeg ott két hónap alatt újságíró lettem, és ettől nagyon meg voltam magammal elégedve. Előbb a *Köznevelés*, a pedagógusok szakmai lapjának a munkatársa voltam. Ugye tanárként volt némi affinitásom hozzá, ráadásul a *Kolozsvári Rádiónál* egy ideig pedagógiai rovatom volt, ahol tanáremberként osztottam az észet.

Majd miután a romániai 89-es nagy felfordulás volt, utána kerültem az akkori legelső nem állami magyar laphoz, a *Mai Nap* című bulvárújsághoz, ott dolgoztam. Az egy nagyon jó időszak volt, jó csapat, Andrassew Iván volt az egyik legjobb kollégám. Ott dolgoztunk együtt, amíg tulajdonosváltás nem történt, új főszerkesztő kinevezése, aki hozta a maga bandáját, és harmincvalahányunkat egy hét alatt mind elküldtek. Én akkor azt mondtam, többet nem írok, kész, ebből elég volt, pedig már eljutottam oda, hogy rovatszerkesztő lettem. Onnan felfelé már nem vágytam, adminisztrációval bajlódó főszerkesztő soha nem akartam lenni. Ennélfogva elmentem átmeneti állásokba, aztán jött Bosznia, Csecsenföld, végül Kanada.

Jó, akkor bezártuk az erdélyi zárójelet. Jöjjön Kanada! Mi volt a leginkább szembetűnő első látásra?

A mérete. Néha furcsa dolgokat kérdeztek az itthoniak, akár erdélyiek, vagy magyarországiak, mert ott is sok barátom lett, nekik megpróbáltam elmagyarázni, hogy milyen ez a kontinensnyi ország. Volt, hogy megkértek, a szomszéd tartományból

hozzak el valamit. Mondom, az nem úgy van, hogy átugrok a szomszédba. Mikor mi átköltöztünk Winnipegből Hamiltonba, az 2271 kilométer volt. Amikor ilyen szívességre kértek, mindig mondtam, barátom, vegyél elő egy térképet, keresd meg azt, hogy Felső-tó, Lake Superior. Mondom, abba Ausztria elsüllyed. Na, innen kiindulva gondold el a méreteket. Kanada óriási, körülbelül száz Erdély. Százezer négyzetkilométer nagyjából, ami ma Erdély a Partiummal együtt, Kanada pedig tízmillió négyzetkilométer. Még Ontario is, ahol én lakom most, az is tízszer akkora, mint Erdély. Szóval elképesztőek a méretek. Mindig úgy éreztem, el vagyok veszve, mert olyan kicsi vagyok ebben a nagy-nagy térben. Egyszerűen nem emberléptékű a táj, óriási a táj, olyan nyomasztóan nagy. Fennséges, gyönyörű, imádok autózni Kanadában mindenfelé. Különösen az Atlanti-óceánhoz közeli rész, a tengermellék. Ott van három ilyen terület Új-Skócia, Új-Brunswick vagy a Prince Edward-sziget. Mikor először ott autóztunk, mondtuk, na, ez olyan, mintha otthon lennénk. Kicsi falun megy át a kanyargós országút, domboldal, erdő. Valamennyi az otthonosság érzetét adta. És ebben az volt az érdekes, hogy ekkor már egy Kanadában megismert boszniai asszonnyal éltem, ahogy azóta is, és mikor én felüvöltöttem, hogy á, ez olyan, mint Erdély, ő azt válaszolta, pont ezt akartam mondani, hogy ez olyan, mint Bosznia. Végre itthon érezzük magunkat, mert olyan dimbes-dombos, és az ő országuk is egy pindurka kis ország.

Annak, aki nem járt ott, nyilván a filmélmények jelenthetnek valami támpontot. Sokszor Kanada kapcsán témaként az Egyesült Államoktól való különbségtétel jelenik meg. Hogy előbbi nem olyan zsúfolt, nem olyan zajos, nem olyan akármí. Miközben amerikai filmekben Kanadáról, a kanadaiakról nem ritkán ironikusan lesajnálva beszélnek, hogy hát ezek a szegény, jámbor emberek. Nyilván egy országgal, egy néppel kapcsolatban sok közhely ismert. A közhelyek jó részéről pedig előbb-utóbb kiderül, többnyire igazak, legálábbis nem állnak távol az igazságtól.

Így van. Az egyik ilyen, amerikaiak által terjesztett közhely, hogy a kanadai, ha rálépsz a lábára, ő kér bocsánatot. Mindenre azzal felel, hogy I'm sorry. Mindig nagyon udvariasak, és I am sorryt mondanak akkor is, ha nem ők a hibásak. Ez megvan, ez valóban az egyik jellemzőjük.

Ez a magatartás arra is vonatkozik, aki netán franciául kér bocsánatot?

Na, hát én annyit nem éltem közöttük, de ők, a kanadai franciák azért egy kicsit másak. Az angol-francia ellentétéről a könyvben is írtam, ami

kényes téma, egyik oldal sem szeret erről beszélni, mert nem PC.

A kanadai emberre mi jellemző azon túl, hogy bocsánatot kér, ha a lábára lépnek?

Az, hogy állandóan különbözni akar az amerikaiaktól. Ugyanazt a nyelvet beszéljük, a tévék kínálatában talán több is az amerikai csatorna, mint a kanadai, de azért mi, kanadaiak mindenképpen különbözni akarunk. Már csak azzal is kezdve, hogy a mi helyesírásunk közelebb áll a brit helyesíráshoz. Ugye sokáig voltunk brit gyarmat, hosszabb ideig, mint az amerikaiak. Szóval gyakran előjön, hogy mi mások vagyunk. Néha jóformán nem is érzed, vagy nem tudod megállapítani, hogy ezt most miért hangsúlyozzák. Például azt tartják, sok amerikai a nagyvilágban járva azt hazudja, hogy kanadai, mert miniket szeretnek a nagyvilágban, őket pedig nem. Amúgy ez kölcsönösen megy, sok buta amerikai néha úgy nevezi Kanadát, hogy a Great White North, a nagy fehér észak. Erre mondjuk, hogy tévedés, mi nem élünk igluban, nem egész Kanada lakik jégkunyhóban, szóval ilyenekkel maceráljuk őket.

Mik ezen a téren a saját tapasztalataid?

Kanada azért nekem is civilizáltabbnak tűnik, már csak onnan kezdve, hogy nekünk van általános orvosi ellátásunk, Amerikával ellentétben, ahol vagy meghalsz, vagy tönkremész. Ez a két variáció van, olyan árak röpködnek az egészségügyben, ami tényleg megfizethetetlen. Míg nálunk, ahogy minden normális országban, van egészségügyi ellátás, meg az egész kicsit nyugisabb. Ugyanakkor mi kanadaiak szeretjük a status quo-t, semmiből ne csináljunk nagy felhajtást, nagy változást. Egy érdekesség, mikor kitört az amerikai függetlenségi küzdelem az 1780-as években, akkor egy egész nagy népcsoport felvándorolt a mai Kanada területére, mert az még mindig a király fennhatósága alatti gyarmati terület volt. Ezeknek a mai napig rendkívül erős lobbijuk van. Van egy vidék, ahol országút van róluk elnevezve, illetve egy építészeti stílus, az úgynevezett United Empire Loyalists. Tehát ők a lojalisták, akik nem akartak semmiféle forradalmi felfordulást, ők a biztonságot, a hosszú távú nyugalmat, békét, a polgári életet választották, főleg Torontótól keletre telepedtek meg. Ez egy nagyon erős politikai nyomulás volt, hogy mi megmaradunk brit alattvalóknak az izgága amerikaiakkal szemben, akik függetlenedni akartak. És valahol ez a nyugalom és a közepszer ma is jellemző. Sokszor volt olyan benyomásom, hogy a kanadaiak nem díjazták a nagyon kiugró teljesítményt. Legyél te is ilyen közepszerű, mert az úgy jó. Van egy angol mondás, ne ringasd a csónakot, mert

akkor felborul, csak szépen, nyugodtan evezzünk. Szóval a kanadai nem forradalmár fajta, és ez abban is megnyilvánul, hogy az ipari újítás Amerikához képest rendkívül hátra van maradva. Egyszerűen nincs érzékük hozzá, vagy nem tudom, nincs benne a köztudatban. Néhány helyen erről cikkeztek is, hogy különféle ipari egységekben, vagy bizonyos szakágakban ötvenéves felszerelésekkel dolgoznak, miközben a szomszédban, az Államokban ugyanott már ultramodern gépek vannak. Ez a szemlélet engem meglepett, mert dinamikusabbnak képzeltem őket. Mondjuk, ha nem is szeretjük Amerikát, azért tudjuk, hogy ők dinamikusabbak, az innováció szinte az alaptermészetük része.

A beharangozóból az derül ki, hogy te keresztül-kasul bejártad ezt a nagy országot. Ez valamiféle munkával függött össze, vagy magánéletről szól?

Is-is. Az első nagy út úgy kezdődött, hogy amikor Torontó környékén éltem, felfedeztem egy csapatot, egy társaságot, az is a nevük. Egy bibliafordító társaság, akik kerestek kiképezendő érdeklődőket. Nekem ez egy nyelvészeti, filológusi kihívásnak tűnt. Bele is vágtam, és akkor Hamiltontól Vancouverig áutóztam a kontinenst, 4000 km-t mentem. Ott jártam ebbe a misszionárius inasiskolába, ami egy mesterkurzus lett volna. Csak én nem végeztem el, mert rájöttem, ez mégsem olyan, amilyennek én képzeltem. Kiderült, hogy inkább engedelmes, fundamentalista, neoprotestáns misszionáriusokat, térítőket akarnak, nem okos nyelvészeket, amilyen ugye én lehetnék. Ennél fogva egyszer azt mondtam, na, ebből nekem elég. Ráadásul Amerikában el lehet végezni, ahogy Kanadában is a középiskolát úgy, hogy életedben egyetlen nyelvtanórád nem volt. Ebben a mesterkurzusban, illetve a nyári három hónapos előkészítőben olyanokkal jöttem, hogy na, ez az alany, ez az állítmány, ez pedig a mondat. Mondtam, fiúk, nem lehetne nekem külön programot szervezni? Én ezt már tanítottam két nyelven, magyarul is, oroszul is, megoldható, hogy esetleg én valami egyebet csináljak? Volt egy jóindulatú professzor, ő megpróbált valamit kiharcolni, ráadásul akkor már majdnem ötvenéves voltam, ebben a korban kinek van türelme ilyen hülyeségekhez? Hát nem volt, és mivel nem tudtak testreszabott programot kitalálni, illetve akkomodálni az én igényeimhez, akkor azt mondtam, ebből elég volt.

Volt ott egy ilyen kis duba, vagy minek hívják ezeket, kisbusz, mögötte egy kis utánfutó, azzal én Vancouverből nekivágtam a Sziklás-hegységnek, mert azon át kell jönni, aztán a prérin is. Na, az nagy kaland volt, mert a Sziklás-hegységben, utána aztán a prérin

olyan hóviharakba kerültem, hogy akkor fogadtam meg, télen soha többet nem jövök keresztül Kanadán, s azt be is tartottam. Hát akkor bizony félttem. Több ízben volt úgy, hogy tiszta egyedül azt se tudtam, az imádkozás vagy a káromkodás fog kiségeteni ebből a rettenetes hóviharból. A Felső-tó északi partján néhányszor eszembe jutott, lehet, ezt nem élem túl, mert egyszerűen nem volt út. Három óra után délután már sötét van decemberben, ugye ez eléggé fent van északon. Na, az nem volt egy kellemes élmény.

Hogy időben betájoljuk, ez mikor lehetett, az ezredforduló körül?

Igen. Azt hiszem 2000 körül, talán pont akkor. Szóval ez nehéz volt, viszont nyári időben gyönyörű. Később még mentem én Winnipegből egész a Cape Breton nevű helyig, az Új Skóciának egy félszigete, ami felnyúlik az Atlanti-óceánba. Ez az egyik legfestőibb hely, nemzeti park is. Állítólag ott bizonyos eldugottabb helyeken világsztároknak vannak nyaralói. Valaki mondta egyszer, hogy na de nem láttam egyet se közülük. Hát igen, pont azért jönnek ide, válaszoltam, hogy ne lássad őket, hogy elbújjanak a nagyvilágtól. Gyönyörű hely, kétszer is végigautóztam. Mikor Winnipegből elmentünk odáig és vissza, az egy ilyen nyári kirándulás volt, akkor 10 ezer kilométert vezettem. Később mentünk még a nyugati part felé is újra. Vannak országút szakaszok, amiket már szinte tudok kívülről. A Trans-Canada Highway Nr. 1. szeli át nyugattól keletig az országot.

Ez a mi fogalmaink szerint egy autósztáda, ugye?

Helyenként igen, de van, ahol pont olyan, mint a Szamosújvárra menő egy sáv ide, egy sáv oda út. Mert a hatalmas területhez képest a lakosság és a gazdaság kicsi. Jelenleg 40 millió körül vagyunk, ami elég kevés Amerika 250 milliójához képest

Nagyjából azonos területen, ugye?

Sőt, mi nagyobbak vagyunk. Oroszország után a második legnagyobb ország területét nézve. Ráadásul a 47. szélességi körnél egy olyan 100 kilométernyi széles sávot képzeljünk el, a lakosság 90 százaléka ezen a sávon él. Onnan északabbra úgy mond fúj a szél. Néhány eszkimó él még ott a hidegben, de ők megszokták.

Mi a legészakibb pont Kanadában, ahová eljutottál?

Na, ez egy érdekes dolog, igazából én Alaszkából jutottam el visszafelé Kanada számomra legészakibb pontjára. Úgy esett, hogy Torontó környékéről elrepültünk Vancouverbe, ott felültünk egy

sétahajóra, vagy minek hívják, és az elvitt Alaszkáig. Ott kiszálltunk az Anchorage nevű helyen, onnan elvittek autóbusszal az Alaszkával szomszédos Yukon kanadai tartományig, ez volt a legészakibb hely, ahova eljutottam Kanadában. Közben béreltem egy lakóautót, körbementünk Alaszkában, aztán hazamentünk. Nekem van egy hiány még a bakancslistámon, Yukonban van egy kavicsos országút, ami felmegy az Északi-tenger partjáig, nemrég meghosszabbították még százvalahány kilométerrel. Összesen most olyan 900 kilométer hosszú, Demster Highway-nak hívják. Az év nagy részén hó és jég borítja, de van egy rövid nyár, amikor minden egyszerre színpompásan kivirágzik az út két oldalán. Ebbe úgy szerettem bele, hogy egy eszkimó fotóst felfedeztem a neten, akinek olyan képei voltak, hogy egyszerűen ki voltam akadva. A fiamat meggyőztem, menjünk el együtt oda, de közben bejött a pandémia, arra a nyárra terveztük. Az egy ilyen férfimulatás lenne, ott se benzinkút, se hotel, lakókocsival kell menni, aminek kemény a teteje, nem ilyen sátoros, különben bejön a medve és megesz. Benzinnel is jól fel kell szerelni magad, időnként 600 kilométerre lehet a következő benzinkút. Azt én nagyon meg szeretném nézni, persze az esélyek egyre csökkennek, nem fiatalodok már én sem, de ki tudja, hátha.

Amikor belevágtál ezekbe az utakba, már gondoltál arra, hogy írsz minderről, vagy éppen az élmények hatására kezdted bele a megírásukba?

A legelső blogom idején, amit említettél, volt egy ilyen sorozatom. Én akkoriban éjjeliőr voltam egy elhagyatott gyárban, amit csak megvett egy nagy cég a piacért, de ott állt üresen. Csak azért, hogy mégse hordják szét, őriztették, én az éjjeli műszakot szerettem. És az éjjeliőrnek volt egy kis üvegekuckója, ültem ott, ahogy a portás szokott ülni, és ebből kiindulva azzal a címmel írtam azt a sorozatot, hogy Feljegyzések az üvegalickából.

Miután megérkeztünk, az első-második évben már kezdtem felfedezni érdekes dolgokat, és állandóan bennem volt, hogy na, én ezt most megírom az otthoniaknak magyarul. Nem tudtam, hányan olvassák, akkor még nem volt mindenkinek internetje. Ez még a '90-es évek vége, a net nem volt olyan elterjedt, tehát fogalmam se volt, hányan olvassák, hányan nem. De volt bennem egy ilyen kényszer, vagy belső késztetés, hogy meséljek az otthoniaknak, mert csak ők értik meg, hogy én mit nem értek. A könyv ötlete csak később jött.

Ha már szóba hoztad a blogot, ennek mi a története? Körülnéztél a világban, és láttad, magyarul még

senki nem írt blogot, vagy nem is tudtad, hogy így nevezik, hogy blog?

Persze, hogy nem tudtam. Az is időbe telt, amíg rájöttem, hogy ez két szó rövidítéséből keletkezett. Eredetileg a log az a hajónapló volt, amit a kapitány vezetett, és az első blogok csak arról szóltak, hogy ma mit találtam a neten, az akkor még gyerekcipőben járó neten. Tehát a hajónapló mintájára indult, ez is log, de akkor azt mondták, hogy web-log, és aztán a dupla w lekopott, és maradt a blog, így vált világszerte ismertté. Nagyon korán felfedeztem egy szoftvert, amivel ilyenfajta ízékelt lehetett publikálni a neten. Azt megint a kíváncsiság vezette, hogy miként működik, mi lesz belőle. Később kapcsolatba kerültem a következő generációs blog szoftverével, illetve azzal a csapattal, amely elkezdte azt csinálni, az egész kezdetén. Jelenleg szinte a világ weboldalainak fele ezzel a WordPress nevű herkenyűvel készül, és ott kitanultam, volt nekik ilyen támogatói fórumuk, support fórum, ahol mindenki jöhetett, hogy kérdezzen, mondván ezt nem tudom, azt nem tudom, valaki segítsen. Egyszer összeszámolták, hogy én ott valami tízezer választ beleírtam, az egyik oszlopos tagja voltam ennek a támogatói körnek. Élveztem is. Így lettem webcsináló, mert jött egyszer ilyen félnék kérdés, hogy ha te olyan jól tudod, nem csinálnád meg ezt a weboldalt? Próbáljuk meg. Az elején nem is mertem nagy árat kérni, de ahogy nőtt az önbizalmam, úgy nőtték az áraim is. Végül is hosszú évekig nagyon jól éltem abból, hogy weboldalakat csináltam.

Te készítetted a programozási részt is, meg a dizájnt is?

Nem, a programozás az megvan, ez egy ilyen motor, amiről mondjuk én tudtam, hogy hogy működik hátul is, de én főleg a dizájnt csináltam. Amikor a legelső weboldalt készítettem, akkor még a Microsoft Front Page nevezetű fürmedvény programmal, megmutattam a fiamnak. Mondta, hogy á, meg kell írni, hogy mi a kód. Milyen kód? Kattintott egyet, és ott volt a kód. Na mondom, ezt fehér ember meg nem tanulja az életben. Végül megtanultam, főleg azt a részét, hogy megírod a HTML-kódot, és akkor van külön egy stíluslap, és azt lehet cserélni, akkor ugyanaz a tartalom a legkülönbébb megjelenítésben látható a neten. Ezt a részét jól megtanultam, és az volt abban az időben a legjobb üzletem sokáig. Voltak kis és nagy cégek, melyeknek volt már weboldaluk, amit sok-sok pénzért valaki megtervezett, de mondták, hogy kellene nekik hozzá egy blog, mert most ez a divat, mindenki blogozik. De hogy az nézzen úgy ki, mint az eredeti weboldal. Megnéztem, ha szerencsém volt,

adtak belépőt, hogy nézzem meg a hátulját is, de ha nem, akkor tudtam én, a fiam megtanított, hogy kell megnézni a fonákját a weboldalnak, és akkor abból kiindulva csináltam a WorldPresshez egy olyan stíluslapot, hogy pont úgy nézzen ki a blog, mint az eredeti oldal. Ettől ők nagyon happy-k voltak, engem jól megfizettek, amitől mi is happy-k lettünk, szóval mindenki happy volt. Ez ment addig, amíg el nem döntöttem, hogy most már öreg vagyok, nem kell annyit dolgozni.

Azért nyomon követed, hogy hol tart, hogy hova fejlődik ez az egész dolog?

Nagyon érintőlegesen, mert utána elkezdtek egyéb dolgok érdekelni, másrészt az ember nekifog ennek, vagy nekifog annak, újabban megpróbáltam angolul is írni. Évek óta írom az emlékirataimat angolul, azt mondtam magamnak, hogy magyarul én már tudok írni, megmutatom, hogy angolul is képes vagyok erre.

Tehát nem lefordítod...

Nem, angolul írok. Már rég nem fordítok, tehát amikor beszélek, akkor se fordítok már, hanem angolul gondolkozom eleve, mert én otthon is angolul beszélek, a bosnyák asszonnyal ez az egyetlen közös nyelvünk.

Nem tanultál meg bosnyákul?

Valamelyest megtanultam Boszniában, azzal nincs baj. Nyilván nem folyékonyan, de mondjuk feleségem rokonával, aki Quebec-ben lakik, és csak bosnyákul és franciául tud, kézenfekvő, hogy az anyanyelvén beszélek. Amúgy a bosnyák, szerb, horvát majdnem ugyanaz a nyelv, politikusoknak persze három nyelv, egyébként nyelvészetileg az egy nyelv. Mi kellő mennyiségű rakija elfogyasztása után nagyon folyékonyan tudunk beszélni egymással.

És a feleséged tud magyarul?

Mikor még édesanyám élt, és jöttünk haza, akkor ilyeneket megtanult, hogy köszönöm, nagyon finom, hogy vagy? Na, körülbelül itt megállt a tudomány. Én ehhez képest egy kicsivel jobban beszélem az ő nyelvét. Mondta is, látod, ha egy kis erőfeszítést tennél, beszélhetnénk itthon szerb-horvát-bosnyák akármilyen nyelven. Mondtam, nem, mert neked mégiscsak ez az anyanyelved. Ha vitatkozunk, az unfair előny lenne.

Van-e kivel beszélj a fiadon kívül Kanadában magyarul?

Csak Ontarióban állítólag van vagy nyolcvanezer magyar szerteszt szórva a hétmillió lakos között. Én mindenhol, ahol laktam, márpedig több helyen laktam, – Vancouver, Winnipeg, Torontó – elmentem a magyar egyházhoz, magyar kultúrházhoz, vagy ilyesmihez, és mindig azt mondtam, na, lássuk, hátha ezek nem olyanok. De mindig kiderült, hogy pont olyanok... Nagyjából egy-két ilyen látogatás után tapasztaltam, azon kívül, hogy esetleg ugyanazt a nyelvet beszéljük, ki jobban, ki gyengébben, sok más közös téma, ami összeköt, nemigen volt. S ahogy telik az idő, azt a kevés hátralevőt én olyanokkal szeretném eltölteni, akikkel jól érzem magam, akikkel egy húron pendülünk, vagy hasonló gondolkodásúak vagyunk, van közös téma, amiről tudunk beszélgetni. Így már nem nyomulok én olyan nagyon magyar vonalon. Azt szoktam mondani, ezzel mindig mindenkit megsértve természetesen: Budapesten kétmillió magyar között éltem, s a fél kezem elég volt megszámlálni azokat, akikkel szívesen leültem meginni egy pohár bort. Na most itt Ontarióban a nyolcvanezer között mik az esélyeim? Már szegény misszionárius iskolai kollégáimat is sírba vittem azzal, hogy úgy határoztam meg magamat: magyarul beszélő erdélyi vagyok. Mondd csak még egyszer, hogy van ez? – kérték. Mondom, ez a meghatározás. Én ezt érzem, ez az identitásom.

A fiad minek tartja magát? Ugyanazt mondja, amit te?

Nem, ő már szeretne kanadai-kanadai lenni. Én írtam egyszer a *Művelődésben* erről Kötőjelesen életfogytiglan címmel. Tudniillik Kanadában ilyen kötőjellel neveznek meg embereket: Hungarian-Canadian, Afghan-Canadian, Indian-Canadian és hasonlók. Akkor mindig felmerül, melyik kötődés, lojalitás az erősebb? Kanadai vagyok, vagy mit tudom én, iraki vagyok, vagy erdélyi vagyok? Nem asszimilálódní akarok, inkább integrálódní. Én megtanultam a nyelvet, tanulgatom a kultúrát, most már 27 éve, értem, amit mondanak, ők is értik, amit én mondok, úgy élünk, mint a kanadaiak. Nagyon sok kanadai barátom van, sőt a legtöbb az bennszülött kanadai, különben volt igazi indián bennszülött barátom is. Azt szeretném, hogy ne kötőjeles kanadai legyek.

Ezt most a te nevedben mondod, vagy már a fiad nevében?

Neki jobb az esélyei, mert ő ott járt egyetemre, ottaniak a kollégái, ott dolgozik. Volt munkahelye Pesten is, de Kanadában lett belőle ember, hogy úgy mondjam, igazi felnőt. Ő huszonkét éves volt, mikor megérkeztünk Kanadába. Másnap reggel töltötte a huszonkettőt.

Mondtad, hogy angolul írod az önéletrajzodat. Kinek?

Nekem van tíz unokatestvérem, a nagymamák rengeteg sztorit meséltek nekünk, én voltam a legidősebb az unokatestvérek között. Senki nem figyelt oda kellőképpen. Egyedül engem érdekelt annyira, hogy egy idő után már jegyzeteltem is, amiket a nagyik mondtak. Volt egy olyan rossz érzés bennem, hogy ha meghalok, ezekre senki nem fog emlékezni. Különben is, ez egy olyan érdekes világ, még akár az észak-amerikai, angolul beszélő embernek is, hogy mi lenne, ha megpróbálnám valahogy elmagyarázni. Persze, nem lenne elég egyszerűen lefordítani. Mert ha én nektek itt Váradon azt mondom, hogy nagyapám az első világháborúban, mint K.u.K. katona, kint volt az olasz fronton, nem kell magyarázni, mindenki tudja, miről beszélek. A kanadai olvasónak angolul erről kellett írni két oldalt, hogy elmagyarázzam, mi volt ez a K.u.K. a kiegyezéstől kezdve, ez a kétfejű monarchia. Az évet könnyen megjegyezhetik, mert ugyanakkor alakult meg Kanada, mint ország ilyen néven, 1867-ben. Teljesen másként kell magyarázni a dolgokat, ami nekünk, bármilyen magyar olvasónak kézenfekvő, nem kell magyarázat, de nekik kell. És ez egy nagyon érdekes gyakorlat, hogy meg tudom-e ragadni azt, annak a lényegét, hogy mit jelent ez az én K.u.K. tüzér nagyapám, akit nem is ismertem. Csak sztorikat hallottam róla, mert hat hónapos voltam, amikor elvitte a tüdőbaj 52-ben. Hogy ezt én hogy tudom úgy magyarázni, vagy a felesége, az apai nagyanyám történetét, aki félig örmény volt, szamosújvári örmény családból származott. Nagyon érdekes keveredések voltak ezek, világok találkozása, meg mit tudom én.

Már publikáltál angolul a neten az önéletrajzról?

Itt-ott egy-egy részletet. Még csiszolgom, dolgozok rajta, de ez egy ilyen hosszú távú dolog, mikor semmi egyéb nem jut eszembe, akkor előveszem, és azon bütykölök.

Jó bütykölést, üdvözöljük a kanadai angol olvasóközönséget. Amíg elkészül az angol memoár, addig is érdemes olvasni a magyar nyelvűt, melyet a Kriterion Kiadó gondozott. Címe A tájkép arctalan, szerintem kicsit a mai beszélgetés hozzájárult ahhoz, hogy mégiscsak legyen arca ennek a tájnak.

SZŰCS LÁSZLÓ

A 2024. március 4-én a nagyváradi Léda (Stern-Brüll) házban készült beszélgetés szerkesztett változata.

Fölmásztam az uborkafa tetejére

Konrád György vendége Borsi-Kálmán Béla

Beszélgetőtárs: Kőrössi P. József.
Az Alexandra Könyvesházban készült
2008. március 1-i nyilvános beszélgetés
szerkesztett változata. Folytatás májusi
lapszámunkból.

Borsi-Kálmán: Anyám öccse jónevű néprajzos volt Nyíregyházán. Erdész Sándor, isten nyugosztalja. Az ő nevéhez fűződik a sóstói Falumúzeum megszervezése. Ő adott áttelepedésünkhöz befogadó nyilatkozatot. Akkor ez még nem volt ebben a formában divatban. Onnan tudom, hogy apám húsz évvel később nagy nehezen kinyögte, hogy egyik osztálytársa Nagyenyeden, Cseterki Lajos kijárta, így sikerült az áttelepülés. Cseterki az elnöki tanács titkára volt, nagy hatalmú ember, ő intézkedett. Telefonált, ahova kell. Három fiúgyerekekkel nem volt egyszerű. Így aztán megúsztam egy csomó mindent, amit Romániában maradt barátaimnak nem sikerült. Apám konoksága és futballkapcsolata segített.

Konrád: Ez sem volt a szabadság birodalma, de éreztél valami érdemleges különbséget? A te korodban.

Borsi-Kálmán: Óriási volt a különbség. Utólag rögzült bennem, feltűnt, hogy itt szinte soha nem verekednek a gyerekek, mármint Magyarországon.

Konrád: Ott vadabb volt?

Borsi-Kálmán: Ott állandóan verekedtek, verekedtünk. Történelmileg, társaslélektanilag ez egy másik fejlettségi fok. Ezért nagy a különbség. Színerváralja a régi Magyarország volt, a tízes évek, a századelő magyar világa, az itteni, a sárospataki a két világháború közötti Magyarország. Onnan csöppentem át hatvanöt szeptemberében, megint a futball miatt a sashegyi Arany János gimnáziumba, és ott se volt soha verekedés. Én magam ezt úgy reagáltam le később már történészként vagy botcsinálta szociológusként, hogy a feszültség, a társadalmi rétegek és a különböző etnikumok közötti feszültség... ez lehetett az oka...

Konrád: Ismered Dragomán Györgyöt, ő marosvásárhelyi. Azért említem, mert az ő elbeszélései tele vannak vadságokkal, iskolán belüli vadságokkal. A tanárok is nagyon gorombák és verekszenek. Én is úgy emlékszem, minálunk a verekedés nagyon erős divat volt, de amikor a gyerekeimet kérdeztem, nem is értették.

Borsi-Kálmán: A Dragománé másik kor, akár a fiam is lehetne. Az én gyerekkoromban, az én időmben, mondjuk így, az erdélyi városok még magyar városok voltak, az ő idejében már fele-fele. Amikor

BORSI-KÁLMÁN BÉLA (1948, történész, műfordító, diplomata, az MTA doktora)

Az ELTE történelem-román szakán, Eötvös kollégistaként szerzett diplomát 1973-ban. Ezt követően először az OSZK Szakozó Osztályán, majd szabadúszó tolmácként és műfordítóként, végül az Európa Kiadó lektoraként dolgozott (1975 december). 1976 január elsejétől az ELTE oktatója (1976–1981: a Román Tanszék tanársegéde; 1981 novemberétől a Kelet-Európa Története Tanszék adjunktusa, 1995-től docense, 2009 szeptemberétől egyetemi tanára). Egyetemi (kis)doktori címét 1980-ban, kandidátusi fokozatát 1990-ben szerezte történettudományból. Az akadémia doktora címet 2006-ben, míg a habilitációs doktori titulust 2007-ben ítélték neki oda. 1981–1990 között másodállásban a *Nagyvilág* világirodalmi folyóirat román, török és délkelet-ázsiai

francia (vietnami, laoszi, kambodzsai) rovatának vezetője. 1982 és 1985 között a JAK FÜZETEK szerkesztőbizottságának tagja. 1990 és 2015 között három diplomáciai missziót vállalt: 1990–1995: a bukaresti magyar követség politikai és kulturális tanácsosa; 1999–2003: a párizsi magyar külképviselet külpolitikai elemzője; 2011–2015: a francia belpolitika „gazdája”, ugyancsak a párizsi magyar nagykövetségen. 2005 és 2011 között a brüsszeli és párizsi székhelyű *Institut Thomas More* nevű francia *think tank* budapesti részlegének ügyvezető igazgatója. Szakterülete: magyar-francia-román viszony a XIX–XX. században, nemzetudati- és tipológiai kérdések; diplomataként több geostratégiai jellegű elemzést is közzétett. 2018. március 22. óta az ELTE, Történeti Intézete Kelet-Európa Története Tanszékének nyugalmozott professzora.

én Szinérváralján gyerek voltam, a vegyes lakosság miatt akadtak összecsapások a különféle nemzeti-ségű kölykök között, de ilyesmi Szatmáron nem nagyon történt, csak a román többségű internátusban. Az általános iskolában ellenben nem! Oda román származású gyerekek is jártak – magyar tan-nyelvű osztályokba. Ők románul sem tudtak, szinte semmit. Én tudtam románul, ők nem tudtak.

Konrád: Hát hogy beszéltek?

Borsi-Kálmán: Magyarul beszéltek. Ismétlem, én jobban beszéltem románul, mint ők. Innen tudtam visszakövetkeztetni, hogy *korábban* nagyon erős volt a spontán magyarosodás. Létezik egy számítás, Katus Lászlónak a műve, amit azt hiszem, magyarul soha nem publikált. Történelmi demográfiai statisztikai számvetés, talán franciául vagy angolul olvastam valahol. Lényege: ha maradnak a régebbi trendek, az 1910-es trendek, ha nincs világháború, és mindaz „ami utána következik”, ami tudjuk, hogy történelmietlen, mert olyan, hogy *ha* – mi lett volna, ha – a történelemben nincs, akkor a hatvanas évekre minden erdélyi és partiumi város...

Konrád: Minden magyar lett volna.

54

Borsi-Kálmán: A szász városokat leszámítva. Brassó, Nagyszeben, Segesvár talán nem. De visszatérek a kérdésedre. Többféle Magyarország volt: volt az ott, a sárospataki és volt a budapesti. Ezeket az én fejemben helyre kellett tenni. Utólag azt gondolom, hogy ezért lettem történész. Ezek különféle idősíkok, s ezekre a különféle idősíkokra más-más szabályok érvényesek, erre elég hamar rájöttem. Nem tehetek róla, de így történt. Nem hibám és nem érényem se. Egész egyszerűen „így alakult...” Lehet, hogy jobb lett volna, ha Erdélyben maradok, például Kolozsvár kimaradt az életemből.

Konrád: Örülsz, hogy ez mind megadatott?

Borsi-Kálmán: Nem örülök, de el kell fogadnom, hogy *így* van.

Konrád: Összetettebb lett ilyen módon a funkciód s a látásmódod...

Borsi-Kálmán: Minden más lett volna, ha apámnak nincsenek jó futballkapcsolatai. Akkor lehet, hogy most Ausztráliában vagy Chilében beszélgetnénk.

Konrád: Hát ez volt az ifjúságod. Így alakult, most ne minősítsük, hogy jól, rosszul. Azt hiszem jól

jártunk, mert nem írtál volna ennyi érdekes könyvet. Más áttekintésed lenne.

Borsi-Kálmán. Valószínűleg. De ehhez kellett a diplomata pálya is.

Konrád: Alapvetően történész vagy, voltál diplomata is, még hozzá hivatásos, karrierdiplomata. Volt még más mesterséged is?

Borsi-Kálmán: Hát, ha a futballt annak veszszük¹...

Konrád: Vegyük.

Borsi-Kálmán: Félve mondom. Ez egy meg nem valósult álmom, ez volt az első. De nem gondoltam igazán komolyam, sőt konfliktusaim jelentős része épp abból fakadt, hogy nem passzoltam abba a közegbe. Más volt a mentalitásom s az értékrend-szerem. Mert nem elég, ha valaki jól „bánik” a labdával, a játékosársakkal és az edzővel, meg persze a „vezetőkkel” is jól kell bánni... Ez nekem nem nagyon ment... Naivan azt gondoltam, hogy futballozom kicsit, s ha minden jól alakul, bekerülök a Ferencvárosba, és a túrák között/alatt majd román regényeket fordítok.

Konrád: Ténylegesen fordítottál.

Borsi-Kálmán: Kiderült, hogy van hozzá érzékem. Román szakos voltam, az Eötvös kollégiumba jártam és szemináriumon kellett egy román novellát fordítani, stílusgyakorlatnak hívták az ilyesmit. Ha jól emlékszem Liviu Rebreanu-nak, aki ludovikás tiszt volt, s az első novelláit magyarul írta, de ez egy román nyelven írt novella volt, *Ofilire* (Hervadás) volt a címe: ezt kellett áttenni magyarra. Elég jól sikerült, így derült ki, hogy ez nekem könnyen megy. Megkérdezték, nem lenne kedvem ezzel foglalkozni. Tehát a második a műfordítás.

Konrád: Fordítás közben nem jutott eszedbe, hogy te is írnál?

Borsi: Szépirodalmat? Nem.

¹ Borsi-Kálmán Béla három könyvet is írt a futballról: *Az Aranycsapat és a kapitánya. Sorsvázlatok a magyar futball-pályák világából.* Budapest, 2008, Kortárs Kiadó; *úő: Pseudo-fociesszék. Írások a futball, a politika és az irodalom határvidékéről.* Budapest, 2018, L'Harmattan Kiadó; *úő: Az Aranycsapat és ami utána következik. Adalékok a Rákosi korszak és a Kádár rendszer történetéhez a futball tükrében.* Budapest, 2019, Kortárs Kiadó

Konrád: Eszedbe se jutott?

Borsi-Kálmán: Eszembe jutott, de azt gondoltam, annál bonyolultabb dolog, mint regényt írni, nincs. Egészen különleges kihívás, nem éreztem erre késztetést. Nem éreztem készen magam erre. Az utóbbi időben, húsz éve motoszkál bennem ilyen gondolat, hogy *egy* kellene írni, de azt hiszem már nem írom meg.

Konrád: Diákkorodban miről ábrándoztál, mi leszel?

Borsi-Kálmán: Hát a futballista, természetesen, legalábbis egy darabig...

Konrád: Hány éves korodig tartott ez?

Borsi-Kálmán: Huszonkettőig.

Konrád: És azután?

Borsi-Kálmán: Az után jött a műfordítás, mert ahhoz nem kellett levéltári kutatásokat folytatni. Ahhoz csak egy szótár kell, invenció, meg némi stílusérzék, meg persze, egy becsületes fenék, de az a történetíráshoz is kell. Sokat kell ülni a kézirat mellett, mert magától nem gyarapodik, nem fejlődik. Tehát a történetírás mégiscsak a fő, az a harmadik és aztán belekóstoltam a diplomáciába. De ez már a rendszerváltás című bűvészmutatvány mellékterméke.

Kápjé: Hogy lettél diplomata? Először Bukarestbe kerültél, ha jól tudom.

Borsi-Kálmán: Igen, természetesen Bukarestbe. Volt ez az átmeneti időszak, az emberarcú szocializmus hanyatló korszaka nyolcvanhattól fölfelé. Nyolcvannyolcban szólt Kiss Gy. Csaba és Kovács István barátom, némileg idősebbek nálam, hogy van itt ez az MDF-dolog, gyere el, mert, mit tudom én, fontos. Kisnemesi liberalizmus, meg a tizenkilencedik század. Ilyeneket mondtak. Meg azt is, hogy közel negyvenévesen már illik „színt vallani”... Szabad György is benne van. Ez nekem fontos volt, mert hozzá írtam a szakdolgozatomat. Jó, hát, ha ő benne van, akkor biztos jó. Bekapcsolódtam. Az MDF-nek volt egy külügyi bizottsága, franciául már elég jól tudtam és annak lettem a második számú francia referense, és az elsőszámú román referens. Szávai János volt az elsőszámú francia referens és a főnök. Elsőszámú román referens lettem. Aztán kilencven április 8-án az MDF megnyerte a választásokat, nem minősítem, hogy milyen körülmények között, mert ez már történelem és túl közel van. Egy

Borsi-Kálmán Béla

héttel később összehívtak bennünket a külügyi bizottság tagjait. Jeszenszky Géza – tudtuk, hogy ő lesz a külügyminiszter. Körbe adtak egy A4-es papírt, amire mindenki ráírta, hogy mire ácsingózik a királyi magyar külügyminisztériumban. Én akkor szerényen nem azt írtam, hogy Genf, meg New York, meg Brüsszel, nagykövet, főkonzul, államtitkár, meg ilyesmi, hanem Bukarest, kulturális tanácsos. Nagy csend lett. Felolvasták, előtte mindenki megmondta, mi akar lenni, voltunk vagy húszan.

Konrád: Bolondnak néztek?

Borsi-Kálmán: Azt hiszem igen, egy kicsit. De megnyugodtak. Ez ki van pipálva. Tudták, hogy fontos, és megkönnyebbültek. Egy versenytárral kevesebb, mert azt is tudták, hogy több is kijöhetett volna a kettős pozícióból.

Konrád: Párizsra, Londonra többen is bejelentkeztek?

Borsi-Kálmán: Persze, de ezt ma sem szabad elmondani senkinek. Számomra egyértelmű volt, hogy ha én azonos akarok maradni önmagammal, ahogy ma is akarok, akkor Bukarestet kell választanom. Így is ért kritika, igaztalanul, egyszer Párizsban,

Zeke Gyuszi jóvoltából. Érdekes történet. Nem sokkal később, úgy rémlik '91 őszén Jeszenszky engedélyével Párizsba mentem egy történész konferenciára, összefutottunk az utcán és megkérdezte, hogy te miért nem vagy Bukarestben? Kérdem, miért. Mert neked Bukarestbe kellett volna menni diplomatának, nem itt Párizsban lófrálni. Mondtam, hogy az a helyzet, hogy én Bukarestben vagyok diplomata. Tehát kiderült: nem vagyok MDF-es ejtőernyős és karrierista, meg Jeszenszky-komisszár, mert a hátam mögött annak is gondoltak, annak is mondtak. A helyemre mentem.

Konrád: Oda, ahova való vagy.

Borsi-Kálmán: Életem egyik legjobb döntésének tartom utólag is.

Konrád: Mennyi ideig voltál?

Borsi-Kálmán: Négy évig és hét hónapig

Konrád: Hasznos volt, sokat tanultál.

Borsi-Kálmán: Életbevágóan fontos volt. Valószínűleg azért, mert az összes illúziómmal le kellett számolnom... Hogy is mondjam, hogy diplomatikusan fejezzem ki magam: az addigi maradék illúzióimat sikerült elveszítenem. Már ami volt még bennem. Az én addigi történészi, mondjuk így, munkásságom a román nemzetfejlődés iránti empatikus, megengedő, megértő attitűd jegyében fogant. Nevezük így. Ez továbbra is így van, de csak, amikor írok.

Konrád: Nagyon érdekes esszéje van Borsi-Kálmán Bélának a *Kérdések és álkérdések* c. könyvében.²

Kápjéjé: Bíró Béla írja le rólad, hogy te vagy a román–magyar kapcsolatok legempatikusabb híve.

Borsi-Kálmán. Szó, mi szó, nagyot változtam kint Bukarestben. Az empátiám megmaradt, különösen, amikor leülök az íróasztalomhoz, a számítógémem elé, de most már – nem azt mondom, hogy erőszakot kell tennem magamon, mert nem kell –

sokkal nagyobb székspszissel nézem ezt az egészet. Mert mindent, úgy értem minden rosszat megcsináltak velem a volt román nemzedéktársaim és kollégáim. Azt hittem, hogy ez csak rossz álmaimban történhet meg az emberrel. Ezen már túl vagyok, de akkor ez a lecke még hiányzott az én történészi profilomból. Ezt is megkaptam. Az empátia megmaradt, hangsúlyozom, csak semmi sem nem ugyanaz többé...

Konrád: Bocsáss meg, hogy a szavadba vágok. Abban a dolgotban vitatkozol a lehetőséggel, annak az illúzióknak a lehetőségével, hogy Románia valamilyen közép-európai demokratikus társulás beilleszkedő része lesz. De hát ez az idea, hogy legyen ilyen közép-európai társulás, mint külön egység, az Unió fejlődéssel elesett. Egy új szituáció van. Azt hogyan vonatkoztatod az európai unió-tag Romániára?

Borsi-Kálmán: Van erről elképzelésem, írtam is erről többször. Meg kell mondanom az igazat, hogy 2003 augusztusától én fokozatosan visszaprovinciálizálódtam. Akkor jöttem haza a párizsi misszióból. Óriási a között a különbség, amikor az ember diplomataként jut az információkhoz, a diplomata kollégákkal az érintkezést nem pótolja semmi. Internetezhetsz ebben a témában négy órát, én nem igen szoktam, de az nem ugyanaz. Az ember fokozatosan elveszíti a frissességét, a hiteles tudást, hogy érvényesen nyilatkozzon. Megpróbálom a maradék tudásomra támaszkodva szemlélni és értelmezni a dolgokat. Megpróbálom empátiával nézni, mert, ismétlem: a „román jelenység” iránti empátiámat nem veszítettem el. Sajnos az az érzésem, hogy – bár nem kevés ellentmondással – a román nemzetstratégia szempontjából jól alakulnak a dolgok: az továbbra is sikertörténet. Az, mert, amit a nagy román reformnemzedék, az a Kossuthékkal, Deákékkal egyenrangú társaság – Bălcescu, Kogălniceanu, Cuza, a Brătianu testvérek, utóbb Ionel Brătianu, Maniu, Goga és a többiek –, annak idején elképzelt, az szinte maradék nélkül megvalósult. Ellentétben a Kossuth-féle ábránddal a „virtuális Magyarországról”. Kossuthék vágyai sajnos – minden jel szerint – egyszer s mindenkorra illúzióknak bizonyultak. A Nagy-Magyarországra vonatkozó vágyalom 1920-ban mindenképpen szertefoszlott, ez bebizonyosodott. Ennek vagyunk a kárvallottai. Ez így is marad. De ez a románoknak sem jó, mert azt gondolják, hogy nekik ezentúl is minden sikerülni fog. Bármit csinálnak, az úgyis sikerül. Történelemfilozófiailag ebben nagyon nagy veszély is rejlik: mert, mi lesz, ha egyszer mégsem sikerül. A *Magyar Nemzet*ből és a *Népszabadság*ból követem az eseményeket.

² Itt Konrád valószínűleg az 1993. február elején hazaküldött *Románia helyéről, fejlődési trendjéről és a magyar–román viszonyról a Közép-kelet-európai térségben 1989 után (1991/1993)* c. geopolitikai elemzésemre gondol, amely immár szabadon kutatható a Magyar Nemzeti Levéltárban (L. B-KB 2004, 31–84. p.)

Tanulmányokat is olvasok. Nem érzékelik, Bănescu sem, hogy az orosz politikával nem érdemes ujjat húzni, hogy Oroszországgal, az orosz politikával, az orosz nagyhatalommal nem éri meg tengelyt akasztani. Márpedig ezt megtették többször, '89–90 óta állandóan ingerlik az oroszokat, a nagyorosz érzékenységeket, amelyeket még nem lehet levenni a történelem napirendjéről, lásd Putyin legutóbbi megnyilvánulásait (2008 – a szerk). Ez bele van kódolva a nemzetközi viszonyok történetébe. Mintha Bănescu és tanácsadói nem érzékelnék, mintha elfeledkeztek volna róla, hogy a tűzzel nem szabad játszani, ez még nincs lejátszva az oroszok részéről. Az orosz diplomácia az egyetlen olyan diplomácia, amely nem ül fel a román manővereknek, soha nem ült fel, mondjuk kicsit karikírozva a román „politikacsinálásnak”. Átlát rajta, hiszen maga is, akár csak a román, bizánci vétetésű. Szentpétervárott és Moszkvában mindig pontosan tudták, hogy a románok mit akarnak. Hiszen ők is ugyanezt csinálják. Erre születni kell, minimum bizánci ortodox kereszténynek kell lenni, hogy ezt ilyen flottul lehessen csinálni.³ Magyarán az oroszok hajszálpontosan tisztában vannak vele, hogy mi mire megy. Ez a Besszarábia-ügy nem egy lezárt kérdés, s megismétlem: orosz szempontból nagyon érzékeny dolog. Tévedhetek, de azt gondolom, itt az oroszok még nem mondták ki az utolsó szót.

Konrád: A Moldovai Köztársaságra gondolsz?

Borsi-Kálmán: Igen.

Konrád: Mit mondhatnának az oroszok? Mit akarhatnak?

Borsi-Kálmán: Még semmit. Egyelőre semmit. Várnak. Az oroszok okosak, tudják, hogy a történelemnek ritmusa van. Látod mit változott három év alatt, mit változott tíz év alatt? A romjaiban heverő Oroszország visszanyerte korábbi erejét, még nem teljesen ugyan, de majdnem, és most még várnak. Ez csak egy intuíció részemről, remélhetőleg nem így lesz. Irakba belefutottak az amerikaiak, ami várható volt, sokak szerint ebből nem fognak jól kijönni. Én magam is megkockáztattam, írtam erről néhány geostratégiai elemzést, jelentést még diplo-

³ Lásd erről bővebben Borsi-Kálmán Béla: *Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia. Egy állameszme etnogenezise*. Budapest, 2018, Magyar Szemle (francia változata: *L'ethnogenèse d'un État-Nation. Du rêve inachevé de renaissance byzantine à la création de la Grande Roumanie*. Paris, 2023. Éditions des archives contemporaines)

mata koromban⁴, hogy legyen egy kis szakmai háterem. Nem lett nagy sikerem a magyarországi politológusok körében, úgy tesznek, mintha ez nem lenne. Mindegy, nem baj, benne volt a kalapban. Amerika, ha jól jön is ki ebből a kalandból, ami egyre kevésbé valószínű, mindenképpen erőfogyatkozással és komoly presztízsveszteséggel. Minden bizonnyal újra kell tárgyalni a világstratégiát.

Konrád: Mármint az oroszokkal.

Borsi-Kálmán: Az oroszokkal is és mindenki-vel.

Konrád: Mindenki-vel, akinek ereje van

Borsi-Kálmán: Az összes játékosal. Most már ezeket is játékosoknak tartom, hogy visszamenjünk a futballhoz. Az aktorok, *les acteurs* franciául. Ezekkel újra kell a játszmákat tárgyalni, gondolni. Majd. Nem tudjuk még milyen igényt fognak az oroszok benyújtani. Jósnoői babérokra soha nem pályáztam.

Kápéjé: Hogy fogadtak téged Bukarestben. A románok és a bukaresti magyarok?

Borsi-Kálmán: Ez is egy felemás dolog, attól függ kiről beszélünk. A kollégáim, a profi, a vérprofi kollégák, a diplomaták, mint már céloztam rá, MDF-es komisszárt sejtettek bennem. A magyar kollégák. Azt hitték, jelentést fogok írni Jeszenszkynek meg Antallnak. Mármint róluk. Elég hamar kiderült, hogy ez nem tartozik megrögzött szokásaim közé. Szó mi szó, ott tettek keresztbe, ahol tehettek, borzalmas élmény volt. Zsigerből utasítottak el, persze azért nem mindenki, idővel több valódi baráttra is szert tettem közülük. A bukaresti magyarok rokonszenvvel, szeretettel. Persze akkor is így fogadtak volna, ha mondjuk így, nem „erdélyi vérűk” vagyok. Ez a mindenkori magyar diplomatának szólt. A románok hivatalból, természetesen gyanakvással kezeltek. Zseniális húzással kezdték. Ezt később tudtam meg. Elterjesztették, mese, hogy történész, kulturális tanácsos vagyok, ez „fedőszöveg” csupán, valójában én

⁴ Vö. Borsi-Kálmán Béla: *Pillanatkép. Két írás a geopolitika tárgyköréből*. Budapest, 2003/2004, L'Harmattan Kiadó (Nyitott Könyv); uő: *Kérdések és álkérdések. Gondolatok a csoportérdek-érvényesítés, a nemzeti önkép és a globális stratégiák összefüggéseiről*. Budapest, 2004, Akadémiai Kiadó (a továbbiakban B-KB 2004.); uő: *Nemzetstratégiák. Politológiai és társadalom-lélektani esszék, tanulmányok a román-magyar(francia) a szlovák(cseh)-magyar, a francia-amerikai és a német-francia viszony történetéből*. Budapest, 2013, Méry Ratio Kiadó-Pro Minoritate Alapítvány

vagyok a titkosszolgálatok, a magyar elhárítás és a hírszerzés főembere. Ezt suttogó propaganda formájában terjesztették. Így akartak kifúrni. Pillanatok alatt el is veszítettem azt a kis hitelemet, a presztízsemet, amit műfordítóként korábban összekapartam magamnak. Mindenütt terjesztették, ahol csak lehetett, diplomáciai körökben: vigyázni kell vele, nagyon veszélyes pasas... Saját szempontjukból megint zseniálisak voltak.

Konrád: Nyugati diplomata körökben is?

Borsi-Kálmán: Naná. Erről fogalmam se volt, csak azt vettem észre, hogy...

Konrád: Követségeken szokás arra gondolni, hogy ott vannak ilyen...

Borsi-Kálmán: Persze. Ismétlem, a saját szempontjukból voltak zseniálisak, mert azt mondták, amit mondani kellett. Alólam azonban kirántották a szőnyeget. Csak éppen én ezt nem tudtam.

Konrád: Várjunk, ezt most nem értem. Nagy meglepődés lett volna diplomata kollégáid számára, hogy esetleg a magyar titkosszolgálat számára...

Borsi-Kálmán: Kikre? A magyarokra vagy a románokra vagy az idegenekre?

Konrád: Idegenekre

Borsi-Kálmán: Ezt nem tudom. Én akkor abban az illúzióban ringattam magam – nagy tévedés volt, életem egyik legnagyobb tévedése –, hogy majd én, mint valami modern Klapka, ha nem is békítem össze majd a két népet, a két nemzetet, de legalább a két értelmiséget közelebb hozom egymáshoz. Azt hittem magamról... Műfordítóként, volt már néhány történelmi munkám is, a román nyelvtudásom, a gyerekkori kapcsolatok. Beszéltem franciául, kicsit még oroszul is – Patakon három évig orosz tagozatos voltam –, németül is, közben társalgási szinten angolul is megtanultam, szóval nem lehetett volna csak úgy eladni. Ezeket én majd felvilágosítom, gondoltam: hogy is áll ez a magyar–román ügy. Ebből nem lett semmi, sőt nevetségessé tettek. A kérdésre visszatérve: borzalmas volt. Kulturális tanácsosként bejártam a magyar SZDSZ-nek megfelelő, kifinomult bukaresti értelmiségiek társaságába, a Grupul Dialog Social rendezvényeire. Az 1989 decemberi forradalom lázas heteiben pillanatok alatt megalakultak. Gabriel Andreescu, Sorin Antohi, aki nagyot bukott itt Budapesten, nagy késéssel, Gabriela Adameşteanu, Gabriel Liiceanu, Mariana Celac. Gyanakodtak. Bizalmatlanok voltak. Nem értettem, mi történik. Mi

bajuk velem? Nem akarok neveket mondani, nem akarok senkit megbántani. Hát rendszerváltás van. Soha nem ártottam, se történészként, se műfordítóként a román érdekeknek, sőt! Utólag úgy gondolom, ha megtehették volna, engem lézerágyúval penderítenek ki, azonnal kilőnek. Egyből repültem volna. Nem örültek annak, hogy ott vagyok, ráadásul mindent értek. Nekem hiába magyaráznak bármit, nem akarok nagyképű lenni, de sok mindent tudok, jóval többet, mint mondjuk egy dán vagy japán diplomata, jobban ismerem a román történelmet, de legalább annyira biztosan, mint ők. Merthogy ezt választottam hivatásként. S ez nagy hiba. Nem örültek annak, hogy ott vagyok. Skizofrén helyzetben voltam.

Konrád: Nem eredményezett ez valami cinkosság élményt?

Borsi-Kálmán: Én is azt vártam, azt hittem, de nem. Ismétlem: hülyét csináltak belőlem. Paprikajancsit.

Kápéjé: Tudsz mondani konkrét esetet, amikor úgymond „hülyét csináltak” belőled.

Borsi-Kálmán: Elmondok egy konkrét esetet, névvel, hogy hiteles legyen. A Szverdlovszkban diplomázott Kovács Albert, aki magáról azt tartotta, hogy ő a világ legjobb Dosztojevskij szakértője – Bukarestben a világ legjobbja – Mircea Dinescu apósa volt. Dinescu az ő Mása nevű csinos lányát vette feleségül. Egy villában laktak a diplomata negyedben. Dinescu, mint a román rendszerváltás emblemikus alakja, mindig nagy házat vitt: diplomaták, román vezető értelmiségiek, *la crème de la crème*. Mentem ki hozzájuk, diplomatatáskámban az apósnak szánt magyarországi szakkönyvekkel, szerényen, vezetni sem tudtam még, autóm sem volt, gyalogosan. Ez 1991 tavaszán lehetett. Dinescu meglát, és azt mondja jó hangosan, hogy mindenki hallja: *vine spionul şef*. Jön a főké. Ezen én is jót nevettem, azt hittem, viccel. Milyen jó vicc: főké!

Kápéjé: Egy diplomatával ezt meg lehetett tenni?

Borsi-Kálmán: Hát ő megtehetette. Neki ilyen humora van. Ott volt egy csomó diplomata, angolok, amerikaiak, franciák, a holland nagykövet is, Storck, Gyuri, aki összehozott bennünket Amszterdamban. Mindenki teli szájjal röhögött. Ahányszor odamentem, ezt mindig elsütötte. Kiderült, hogy ez nem vicc. Ők már úgy „értésültek”, hogy ez a kis történész, meg műfordító, ez mese habbal, fedő sztori, nem igaz, mert *én vagyok a rezidens*. Egyszer találkoztam Andrei Pleşuval, kulturális miniszter volt, aztán kül-

ügyminiszter is, meg azzal a Dinu Giurescuval, aki a nagy Constantin Giurescunak volt a fia, aki a mi Szekfű Gyulánknak a megfelelője a román történetírásban. Vele már korábban New Yorkban is találkoztam és ő az egyetlen román értelmiségi az életemben, aki nem volt hajlandó velem románul beszélni.

Konrád: Miért?

Borsi-Kálmán: Találgassál. Angolul beszélünk, meg franciául. Mondom neki, ne haragudjon uram, én már az óvodában is románul... De nem, ő csak franciául.

Konrád: Neki ez miért volt jó?

Borsi-Kálmán: Nem tudom, ez neki mire kellett. Helyes fekete nő volt az élettársa, 47-es születésű, szatmári eredetű. Elhívott egy partijára, a feleségemmel mentem, és úgy néztek rám... Szóval, azonnal fagyos lett a levegő. Ilyeneket csináltak... A Grupul Dialog Socialból, ahova gyakran munkakörömből, kultúrtańacsosi kötelezettségemből kifolyólag jártam, szabályosan kinéztek. Éppen csak, hogy nem dobtak ki... Láttam, hogy rosszul érzik magukat a társaságomban. Árulkodó volt a testbeszédük.

Konrád: Nem tartozott valamilyen módon a diplomáciai szolgálathoz egy olyan elképzelés, hogy ez is benne lehet.

Borsi-Kálmán: Dehogynem, csak én azt hittem, hogy volt egy rendszerváltás náluk is, nálunk is. Műfordítóként sohasem tapasztaltam korábban ilyesmit...

Konrád: Nézd, én megismerkedtem számos diplomatával, ismertem számos nyugati diplomatát is, és soha nem űztem el magamtól azt a képzetet, hogy nekik feladataik vannak. Jöttek hozzánk vacsorára és a kérdéseikből láttam a rendszert, hamar rájöttem, hogy nekik más feladataik is vannak. Mintha ez a mesterség velejárója lenne.

Borsi-Kálmán: Neked igazad van, csak hogy kétféle diplomata van. Van, aki fedésben van és van a gyalogos diplomata, aki nincs fedésben. Nagyon kemény belső hierarchia van. Nagyon hamar kinyílt erre a szemem, meg tudtam különböztetni, mi a különbség a kettő között. De hogy mennyire balfácán voltam kezdetben, arra jó példa, hogy nem tudtam: ők, a fedett diplomaták, a mieink, rendszeresen olvasták a mi, a gyalogos, „mezei” diplomaták jelentéseit, azokét, akik nincsenek fedésben. De én azt sem tudtam, hogy amit ők írnak, az kék csíkos papír-

ra kerül, amit mi írtunk, az piros csíkosra. Soha egyetlen egyet sem láttam belőlük... Hiába voltam közöttük több mint tíz évig, nem jöttem rá, de arra igen: az enyémből ők szemelgethettek. Fogalmunk sem volt, mivel foglalkoznak. A Ceauşescu- és a Kádár-rendszerben nem volt olyan, hogy diplomata, a diplomata egyben a szolgálat kádere volt. Romániában sokkal inkább, mint nálunk. Azért voltak kivételek. Román szemmel sem lehettem volna az, amit terjesztettek rólam. Mindenkinek nem lehetett elmondanom, hogy Magyarországon azért volt egy rendszerváltás, s ez megváltozott, Romániában akkor még nem változott meg. Nem tudom, most hogy van. Nálunk a magamfajta civilek lehetőséget kaptak, hogy valamennyi időt diplomataként eltöltsenek valahol.

Kápéjé: Hadd tegyek itt egy javaslatot. Nem akarom ezt az izgalmas beszélgetést megszakítani, de szeretném, ha szó esne még valamiről. Itt van ez a könyv, az *Öt nemzedék és ami előtte következik*. Ennek van egy érdekes, izgalmas előtörténete is. Szeretném, ha a címet megmagyaráznád, és elmondanád, hogyan jutottál ehhez az anyaghoz, és egyáltalán, hogyan alakult ennek a történetnek a sorsa a te kezdedben. Ez a könyv nem annak készült, ami végül, lett belőle... Akkor ugye ez egy 1956-os történet volt...

Borsi-Kálmán: Nem Gyuri, ez egy 1919/1920-as história...

Kápéjé: Mit jelent ez a cím: *Öt nemzedék és ami előtte következik*?

Borsi-Kálmán: A címekkel mindig bajban vagyok, de ezt megálmodtam egy hajnalban.

Konrád: Biztos álmodtad? Álmodban láttad?

Borsi-Kálmán: Nem tudom, hogy láttam-e, de megálmodtam. Hajnali félálomban. Van néhány barátom, ilyen Bíró Béla, ő mutatta be ezt a könyvet először, akkor kiderült számomra, hogy jobban érti, mit jelent ez a cím, mint én. Szerencsére vannak ilyen barátaim, mint Filep Tamás Gusztáv, a szerkesztő, aki ugyancsak jobban tudja, hogy én mit csinálok, mint én magam. Nélküle nem ilyen lett volna ez a könyv.

Kápéjé: Ő egy másik alapos ember melletted.

Borsi-Kálmán: Igen. Ő nálam sokkal alaposabb, mindent tud, amit ide tudni kell. Tudja, amiket én nem tudok, mi a belső dinamikája a textusnak, érti az ortográfiát, a mondatok ritmusát, a vesszők

helyét, a kis- és nagykötőjelek közötti különbséget, stb. És olyan szemé van, mint senki másnak. Szerintem Magyarországon ő a legjobb szerkesztő.

Kápéjé: Hogyan jutott hozzád ez a történet, és kitől? Ez a kérdés.

Borsi-Kálmán: Ez egy felkérés eredménye. Én lusta ember vagyok, nem mozdultam volna el a tizenkilencedik századtól, be voltam ágyazódva: Kossuth-emigráció, román nemzettudat, görög hatás a románokra, fanarióták, ilyesmi. De O'sváth György a *Commission Européenne* egyik nagyhatalmú igazgatója, a nyolc nagyhatalmú főnök közül az egyik, Antall József barátja, levélben megkeresett, azt hiszem 1991 januárjában, hogy talán nekem ezt meg kellene csinálni. Az ő nagybátyja, Niamešny Mihály volt a temesvári diákösszeesküvés főkolompósa 1920-ban. Űgyis Bukarestben vagyok, ráérek, gondolta, ott van a nagy levéltár, nekem ezt meg kell csinálni, nagyon hálás lesz stb. Kedves volt, előzékeny mindenfélét mondott, amit ilyen nagyhatalmú emberek szoktak mondani. Nem tudtam kitérni. Mentségemre, semmit nem tudtam erről a történetről, nem szégyellem, mert senki se tudott róla akkoriban. 1919–1920-as diákösszeesküvés, amelynek harmincnégy fiatal húsz év alatti, 16-17-18 éves, és tíz felnőtt résztvevője elhatározta, hogy márpedig ők nem engedik, hogy a Trianon után szétszedjék Magyarországot. Temesvárnak, a Bánságnak, ha török, ha szakad Magyarország kebelén belül kell maradnia. Ez volt az eszmei mondanivalójuk. Ezt ők nem hagyják, nem hagyhatják. Szervezkedtek, Levente Szövetségnek nevezték magukat, pedig akkor még nem volt levente mozgalom. Nem tudom miért. Senki nem tudott róluk semmit, megkérdeztem, akit csak lehetett. Megkértem temesvári ismerősöket, Ormos Máriát, Romsicsot, Szász Zoltán, Raffay Ernőt. Próbáltam a román levéltárba bejutni, nem kaptam engedélyt. Erre nagyon büszke vagyok. Én vagyok az egyetlen magyar történész, akinek soha nem sikerült a román állami levéltárban kutatni. Tudni kell, hogy a román levéltárak továbbra is a belügyminisztérium hatáskörébe tartoznak, nem úgy, mint nálunk Ott érzékeny terület maradt. Tudtam, oda soha nem fogok bejutni. A sors iróniája, hogy nekem, mint kultúrtaácsosnak lett volna a feladat, hogy a levéltárak kutathatóságát megkönnyítsem, összehozzam a vezetőket, a két minisztérium vezetőit, hogy ezt tető alá hozzák. Öt év sem nem volt elég, hogy ezt elérjem. Sem a főigazgatóval, sem a helyettesével nem tudtam beszélni, pedig mindketten jó nevű történész-kollégák voltak... Hazajöttem dolgozóvégetlenül, de hát megígértem O'sváth Györgynek, hogy megcsinálom. Elég kínos helyzetbe kerültem,

ott álltam megfürödve.... Volt szerencsére egy fiatal mindent olvasó történész kolléga, Bárdi Nándor, aki valamit egyedülként tudott a dologról. Kezembe adott egy könyvet,⁵ abban volt négy lap erről. Ez a legtöbb, ami erről írtak. '96 márciusában aztán itt Magyarországon magával vitt az Országos Levéltárba és megismertetett egy idős hölgygel. Ű előkajtatott valahonnan egy aktacsomót és akkor kiderült, hogy van egy dosszié. Kezembe nyomta, tele volt mindenféle többnyelvű újságkivágásokkal. Minden a bánsági hírlapok, a temesvári újságírók tudósításain alapult. Nagyon jó munkát végeztek. Magyar, német és román nyelvű temesvári hírlapokból kivágott anyagok voltak: *Temesvarer Zeitung*, *Banater Zeitung*, *Banatul*, etc. Nagyon alaposan megcsinálták, innentől kezdve már lehetett tudni, hogy miről van szó. Ezen a szálon már el lehetett indulni. Ez itt máris egy ponyvaregénybe illő történet sorozat. Jöttek az újabb források, újabb és újabb adatokat találtam. Niamešny Mihálynak az édesanyja jó nevű íróő volt a húszas-harmincas években: Niamešnyné Manaszgy Margit, aki Herceg Ferenc köréhez tartozott, s aki szintén megírta ezt a történetet, amiről a sors iróniájaként csak nagyon későn, 2005 januárjában szereztem tudomást.⁶ Én csak a világháborús évekről egészen az 1918/1920-as összeomlásig *Villámlik messziről* címmel írt kiváló naplóját használtam. Aztán iszonyatos mázlival a kezembe került a mint kiderült a legeslegfontosabb szereplő unokájának a családi krónikája, *oral history* formájában. Oda akarok kilyukadni, hogy ez egy fedő dolog volt ez a levente-per, valószínűleg volt mögötte egy sokkal komolyabb, keményebb történet. Az osztrák–magyar hadsereget leszerelték, mindenki ismeri Lindner Béla mondását: nem akarok több katonát látni. Újjá kellett szervezni a hadsereget. Szóbeli utasítása volt ennek a figurának, úgy hívták, hogy Nosek Broniszláv, megkapta a parancsot Horthytól, hogy minimum a leszerelt, de még hadrafogható katonákat, a törzsüket szervezze meg, és adott esetben lépjenek fel. Ez egy temesvári, félig morva, félig lengyel származású ember volt, aki tíz nyelven tudott, de úgy tett a hadbíróóság előtt, mintha magyarul nem tudna. Így volt megszerveve. Kiderült, az is egy színjáték volt, nehogy elszólja magát. Úgy derült ki, hogy fontos ember, hogy a második fordulóban húsz év várfogságra ítélték. Onnan lehet tudni, hogy ebből több évet le is ült, hogy itt van a könyv hátsó borítóján ez a dohány-

⁵ Jakabffy Elemér–Pál György: *A bánsági magyarság húsz éve Romániában. 1918–1938*. Budapest, 1939, A „Stúdium” kiadása

⁶ Niamešnyné Manaszgy Margit: *Kislányok a nagy viharban*. Budapest, 1937, A Szent István Társulat kiadása

szelence, szivardoboz, amit a nagyszabesi börtönben faragott. Ezeket mind megszereztem, teljesen véletlenül mind a kezembe kerültek, már „csak” ki kellett találnom, mi történhetett és ezt ürügyül használtam fel arra, hogy a magyar társadalomfejlődésről vallott, mondjuk így, rögeszméimet, amiket harmincöt-negyven év alatt magamban kialakítottam, kifejlesztettem, ennek az ürügyén megcsináljam, formába öntsem, megfogalmazzam. A végét pedig lezártam egy geopolitikai jellegű elemzéssel: a magyar és a román nemzetkonceptió, annak francia mintái alapján és annak tükrében – és mindennek geostratégiai összefüggés rendszerében...

Kápéjé: Mi változott a te környezetben ez után, történt-e valami?

Borsi-Kálmán: Én ennél jobbat nem tudok csinálni. Ez a maximum, amire képes voltam. Mindez egy hihetetlen szerencse sorozat része. Az életem is az, mert annyi furcsa dolog történt velem, amiről én magam is gyakran gondolom, a fele sem igaz, és mégis igaz. Ígéreteimet betartva tizenöt év alatt össze tudtam hozni és ráadásul nagydoktori disszertáció formájában be is nyújtottam, ebből írtam ugyanis az akadémiai doktori értekezésemet, meg is védtem rövid idő alatt.

Konrád: Ez csak temesvári történet, vagy kiáramlott máshova is. Más városokba is?

Borsi-Kálmán: Nagyváradra. De talán aradi szála is volt, ezeket eltussolták. Nagyváradon volt egy legalább ilyen fontosszervezkedés, ami *Cserei-Lukács összeesküvés* néven futott, de ami igazán fontos, hogy ez a történet felhasználott a londoni és párizsi nagyköveti tanácskozáson. Alexandru Vaida Voievod volt akkor a román diplomácia irányítója, aki Vajda Sándor néven magyar országgyűlési képviselő volt korábban. Alparétról induló nagyon tehetséges román politikus, aki miniszterelnök volt és külügyminiszter egyszemélyben. Ő 1920 elején ezzel védte ki az erdélyi és partiumi meg a bánági magyarság panaszait, miszerint az unitáriusokat meg egyáltalán az erdélyi felekezeteket Erdélyben zaklatják a román hatóságok s a brit diplomácia ezzel kapcsolatos neheztelését, hogy a temesvári diákösszeesküvést hozta szóba, taktikusan magyar irrendenta veszélyre hivatkozott és megtévedt fiatalokról beszélt, meg arról, hogy Horthy van mögöttük, ezeket most le fogják csukni, mert a bűnös Nagymagyarországot akarják visszaállítani... Holott június 4-ig Nagyrománia sem létezett még, legalábbis államjogilag. Pár héttel vagyunk Trianon előtt. Úgyesen manőverezett, semlegesítette, lecsillapította a románellenes indulatokat. Tehát van itt egy pici

diplomáciatörténeti jelentősége, következménye is ennek a történetnek. Nekem pedig azért volt fontos, mert ebben a második fejezetben rekonstruálni tudtam a bánági társadalomtörténetet, s ez végeredményben nem más, mint maga a magyar társadalomtörténet. Asszimilációs stratégiák, hasonulási kényszerek, identitás váltás, integrációs tervek...

Konrád: Temesvár egy furcsa társadalom volt. Jártam ott nemrég. 1910-ben így kategorizálták a népeiséget: a legnagyobb volt a német nyelvű, a második a zsidó, a harmadik a magyar, a negyedik a szerb és az ötödik volt a román, nagyság szerint

Borsi-Kálmán: A zsidók is magyarul beszéltek, s többségükben úgy is éreztek. 1920 után külön nemzetiséget csináltak belőlük, de csupán négy-öt százalékuk vette magára ezt a mesterséges köntöst, azok, akik ki akartak vándorolni Palesztinába. Volt egy erős cionista társaság is Temesváron, erősebb, mint másutt. De ez a temesvári zsidóságnak csak maximum a 10%-a volt. A többiek minden erejükkel, körömszakadtáig tiltakoztak, hogy őket másnak tartásák, mint magyaroknak. Különleges dolog a temesváriság, minden szempontból más. A magyarosodás azért volt ott annyira erős, mert határvidék volt. Történelmileg vajmi kevés esélye volt, ez a *danse macabre*, haláltánc szindróma. Mindennél erősebb volt a kötődés, mindennél különlegesebb, még jobban magyarosodtak. Nagyon szép, de nem lehetett megvalósítani

Konrád: Engedj egy rövid kitekintést. A *Polgárosodott nemes, avagy (meg)nemesedett polgár* című könyvedben⁷ mintha egy hosszabb trendnek a szimpátiával való üdvözlését látnám: a magyar polgárosodásnak a sajátos leírását látnám. Még egy-két szót mondj erről. Fontos kérdések vannak a másik könyvben, a *Kérdések és álkérdések*-ben is, amely részben Bibó hatvanas években írott elemzései nyomán, de már a huszonegyedik század kezdetén az izraeli-palesztin viszonyról valamit mond.⁸ Az sem egy optimizmustól duzzadó írás. Az előző könyv, mintha mégiscsak egy produktív trendre utalna.

Borsi-Kálmán: Igen ez a könyv, amire utalsz *Polgárosodott nemes, avagy (meg)nemesedett polgár* nem más, mint ennek az előzménye. Itt írtam meg

⁷ Borsi-Kálmán Béla: *Polgárosodott nemes, avagy (meg)nemesedett polgár. Írások a „nemesi polgárisodás” témaköréből.* Pécs, 2002, Jelenkor Kiadó

⁸ Borsi-Kálmán Béla: *Az izraeli-palesztin viszony az Egyesült Államok jelenlegi geostratégiai törekvéseinek fénytörésében.* In B-KB 2004, 87–151. p.

darabokban azt, amit a magyar társadalmi fejlődésről, annak tipológiájáról tudni vélek. Nem állítom, hogy teljesen igazam van. Ezt gondolom róla. Negyven évig gondolkodtam rajta.

Konrád: Össze tudnád dióhéjban foglalni?

Borsi-Kálmán: Nem lehet elválasztani egymástól Magyarországon és az egész térségben a polgárosodást és a nemesedést. A kettő összeszővődik, átcsap egymásba.⁹

Konrád: A nemesedésen érted...

Borsi-Kálmán: A nemesítést is. Volt egy spon-tán, a középkorra visszanyúló nemesítés, a végvári harcok idején, de még korábban is. A török után viszont mesterségesen, a betelepítésekkel együtt [folyt a nemesítés]. Ha valaki vinni akarta valamire, igyekezett nemesi diplomát szerezni. Az ország jog-rendszere, intézményrendszere, presztízshierarchi-ája ugyanis csaknem érintetlenül megmaradt, erő-sen feudális jellegű „skatulyázó” szellemiség uralko-dott: csak az számított embernek, politikailag rele-váns személyiségnek, akinek volt nemesi címe. Mindenki, aki, úgymond, vinni akarta valamire, arra törekedett, hogy ezt megszerezze. Jó példa erre a Klapka család esete. Ekkor, a bánsági társadalomtör-ténet feltérképezése során döbbenem rá, milyen jó, hogy én Klapkával korábban sokat foglalkoztam. Nyakló nélkül adták ezeket a nemesi címeket. Nem is csupán a magyar származású egyéneknek, hanem szerbeknek, de főleg németeknek, szlovákoknak, románoknak, macedo-románoknak, ők pedig akkor pápábbak lettek a pápánál, hamisítatlan magyar nemesek lettek belőlük. Nemcsak kinézetükben, mentalitásukban is. Ez a zsidókra ugyanúgy vonat-kozik. Akarva akaratlanul a magyar zsidóság is úgy vált magyarrá, hogy az akkor legpregnansabb érték-világhoz, a presztízshierarchia csúcsán lévő viselke-désnormákhoz/mentalitáshoz próbált alkalmazkod-ni, hasonulni. Úgy vált magyarrá, anélkül, hogy

ennek tudatában lett volna. Egy csomó nemesi atti-túdót, magatartást vett át észrevétlenül, még a dzsentrívé torzulásuk előtt. Még ennek a pozitív időszakában, már a reformkorban is, mondjuk '67-ig, vagy 1880-ig körülbelül. Ebben igaza van egyik szak-mai ellenlábасomnak, bár csak vitatkozunk, Gyáni Gábornak. Ő is azt gondolja, nem lehet különbséget tenni a két folyamat között, nincs külön polgároso-dás. Jó, annak megvannak a maga karakterisztiku-mai, jellegzeteségei, de a magyar társadalom együtt mozog. Nemesek is, a nemesi rétegek, a kismemesek is különösen igyekeztek polgárosodni. Ehhez hozzá segítette őket az, hogy aki kenyérkereseti foglalko-zásra kényszerült, mészáros, vagy kőműves, netán borbély lett kismemes léte, nem veszítette el a nemesi címét. Szemben más országokkal, Lengyelországban vagy Franciaországban például, de máshol is, ahol azok, akik kétkezi munkára fanya-lodtak automatikusan elveszítették a nemesi, kisne-mesi címüket. Ezt a léggört vették át a zsidók is. Nem beszélve arról, hogy bár tagadhatatlanul patriarchá-lis és itt-ott kicsit lekezelő attitűd érvényesült a zsi-dókkal vagy a cigányokkal szemben óriási volt a különbség Ukrajnával, Lengyelországgal vagy Romániával összehasonlítva. Volt valami a régi magyar világban, ami sokkal rokonszenvesebb volt a zsidóság számára. Befogadóbb volt a léggör.

Konrád: Ez egy szimbiózis.

Borsi-Kálmán: Szimbiózis volt.¹⁰ Spanyol-ország a másik példa. Van még egy nyelv, a *ladino*, amit a 15. századi spanyol-zsidók anyanyelvként használnak, a másik a magyar. A zsidók valóban magyar zsidók, nem is lehetnek mások.

Konrád: Nem értem, hogy veted össze a ladi-noval a magyart.

Borsi-Kálmán: Úgy, hogy az a másik nyelv, amit a zsidók *anyanyelvként* fogadtak el a héber vagy a jiddis helyett. Az egyik a ladino, a másik a magyar.

Konrád: Izraelben vannak közösségek, a Dunaszerdahelyről származók például, amelyek har-madízíglén már magyarul beszélnek otthon, mert nem illik beszélni héberül, mert az a vallásgyakor-latokra fenntartott nyelv, és nem jiddisül, hanem magyarul beszélnek, mert azt hozták magukkal.

⁹ Nem ismerek ennél frappansabb összeggést: „[...] a nagy-mértékben követett politikai szerepideálok Magyarországon a nemesség ideáljához álltak közel, vagyis a *Verbürgerlichtung* értelmében vett magyar polgárosodás tulajdonképpen »nemesedés« (*Veradeligung*) volt.” L. Halmos Károly: Polgár – polgárosodás – civilizáció – kul-túra. A társadalomtörténet alapvető [fontos] kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótáriródalom tükrében. *Századvég*, 1991/2–3., 131–169., az idézett passzust l. 134. (az én kiemelésem – B-KB.). (Kötetben uó: *Költés és költészet. Esmék gazdaság- és társadalomtörténete*. Bu-dapest, 2021, L'Harmattan–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 15–52., az id. passzust l. a 21. lapon!)

¹⁰ Lásd erről bővebben Borsi-Kálmán Béla: *Zsidók Temesvárott ... és széles e világban. Esszék a magyar–zsidó (zsidó–magyar) szimbiózis történetéből*. Budapest, 2014, Lucidus Kiadó (Kisebbségkutatás Könyvek)

Borsi-Kálmán: Csempészárú, mondja Erdélyi Lajos, az Erdélyből származó Laló, fotográfus, újságíró.

Kápéjé: A nyelvre mondja, hogy csempészárú?

Borsi-Kálmán: A nyelvre és a kultúrára. Ezt megőrizték, akármi történt is. Vészkorszak, Holokauszt, Auschwitz – megőrizték, mert annyira magyarok lettek. Ez arra utal, hogy volt valami érzelmi töltés is a dolgok pozitív korszakában. Olyan zsidó családdal is találkoztam Montrealban, ahol az ötödik nemzedékben, a húszas években mentek ki a dédszülők, és a dédunokák még magyarul beszéltek a 80-as években. Rosszul, hibásan – *de magyarul*.

Konrád: A nemesedés az igazából a polgárosodásnak egy fázisa? A nagypolgárosítás?

Borsi-Kálmán: A nagypolgárosodás az kicsit más, az egy külön dolog, az inkább az arisztokráciához kötődik. A folyamata persze ugyanaz: aki nagyiparos karriert futott be az arisztokráciához illeszkedett, aki pedig nem volt annyira sikeres, az

inkább a köznemességhez idomult, később, nem kevesen a dzsentrihez is. Merthogy itt is hierarchikus rétegződések vannak. Azt te legalább úgy tudod, mint én, mert én is a Konrád–Szelényi alapvetésből¹¹ tanultam. És különösen Szelényinek a francia nyelvű tanulmányából,¹² ami sokat segített, hogy megértem ezt a folyamatot. Nincsen ellentét, itt egy érzelmi és identitásválság van, ami a húszas évek nagy válságának, a trianoni katasztrófának a következménye: bűnbakkeresés, bűnbakképzés. Visszatérve a címre: ... „és ami előtte következik”. Most Bíró Bélát fogom interpretálni: nemzeti nagyjaink fejében ez a folyamat lejátszódott még mielőtt megvalósulhatott volna és a megvalósulására nekünk, magyaroknak a Történelem nem adott időt.

Talán erre utal Kölcsey közismert sora is a Himnuszból: „Megbűnhődte már e nép a múltat ... s a jövődőt”...

Konrád: Köszönöm, hogy jöttél, én jól éreztem magam, feltételezem, hogy a publikum veled barátságban lévő tagjai is.

¹¹ Konrád György–Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest, 1989, Gondolat Kiadó

¹² Iván Szelényi: La position de l'intelligentsia dans la structure de classe des sociétés socialistes d'État. In *Actes de la recherche en sciences sociales*. Vol. 22, juin 1978, pp. 61-74.

